

63.3

А 98

Бӯрибой Аҳмедов

АМИР ТЕМУР дарслари

Тақризчилар:

Т.ф.н. ТУРГУН ФАЙЗИЕВ,

олий тонфали методист МУКАРРАМ МҲЙДИНОВА

Аҳмедов Б.

Амир Темур дарслари: Умумий таълим мактаблари, лицей ва коллежлар уқувчилари учун қўлланма. — Т.: «Шарқ», 2000. — 96 б.

Ушбу китоб умумтаълим мактаблари, лицейлар уқувчилари ва коллежлар талабалари учун қўлланма сифатида тайёрланган бўлиб, унинг қамровига кирган тарихий воқеа ва ҳодисалар Ватанимизнинг урта асрлар, яъни Муғуллар истибдоди туфайли сиёсий инқироз, бошбошдоқлик, ўзаро ички низолар авж олган XIV асрнинг I-ярмидаги фожиали манзаралар, ниҳоят Амир Темурнинг давлат тепасига келиши, марказлашган давлат тузиши, ҳарбий истеъдоди, фан, маданиятга мислсиз ҳомийлиги натижасида, давлатимизнинг буюк давлат арбоби тафаккури кучи билан юртимиз дунёда энг қудратли давлатга айланганлиги асл манбалар асосида очиб берилади.

Ушбу сабоқлар орқали тарихий-илмий дунёқараши шаклланган уқувчи ва талабалар ватанпарвар, халқига садоқатли ва ҳаётда рўй бериб турадиган ҳарқандай қийинчиликлардан қўрқмайдиган, темир иродали бўлиб этишадилар.

Қўлланманинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти худди шу мақсадга йўнатилтирилган.

ББК 63.3(5У) я 721

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти.
2000

КИРИШ

Мустақил Ўзбекистонимиз саккиз ёшга тулди. У кун сайин ўсиб-ўлғайиб, куч-қудратга тулиб бормоқда. Миллий давлатчиликнинг тикланиши халқимиз тақдирида мислсиз аҳамият касб этди.

Салкам бир ярим аср давом этган, дастлаб рус подшоши, сўнгра большевиклар ўрнатган шўро салтанати мустамлакачилигидан озод бўлиш катта тарихий воқеа бўлди. Унинг акс-садоси мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва миллий қадриятлар, ўзликни англаш, айниқса, тарихимизга муносабатда ҳам яққол кўриниб турибди.

Ўзлигини англашга бел боғлаган ҳар бир халқ ва миллат аввало буюк аجدодлари, сиёсий, ҳарбий арбоблари ва улўғ алломаларининг мамлакат, қолаверса, жаҳон тарихида тутган ўрни, хизматларини эъзозлашни ўрнига қўяди, бошқаларга ҳам уни эътироф этдиради. Биз тутган бу йўл буюк соҳибқирон Амир Темури, Аҳмад Ясавий, Мирзо Улўғбек, Исо Ат-Термизий, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Нажмиддин Кубро ва бошқа алломаларимизнинг таваллуд топган саналарини нишонлашда ўз исботини топди.

Мустақил Ўзбекистоннинг ХХІ асрда жаҳоннинг илғор ва етакчи давлатлари қаторида бўлишини таъминлашга қодир ва қобил издошларга эҳтиёжи кун сайин ортиб бормоқда. Улар Она-Ватан Ўзбекистон манфаатларини ҳар жиҳатдан, чунончи, сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, маънавий-руҳий ҳимоя қилаоладиган салоҳиятга эга бўлишлари лозим.

Бунинг учун улар нафақат ҳозирги замон дунёвий илмларини, балки ўтмишда ўтган буюк боболарнинг ҳаёти ва фаолиятини мукаммал билишлари шу куннинг асосий талаби ҳисобланади. Буларни эғаламай туриб бирор бир шахс комиллик даражасига эриша олмайди. Тарихда ўтган буюк шахсларимиз, айниқса, Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти бунда асосий мезон бўла олади. Унинг ҳар қандай мушкул сиёсий, ҳарбий, дипло-

матик вазиятлардан чиқиб кета олиш заковати, мардлиги, жасорати, ватанпарварлиги, топқирлиги, темир иродавий хусусиятлари авлодлар учун ибрат, ҳаёт мактаби, Ватанга хизмат қилиш намунаси бўлиб қолиши лозим.

Эндиги гап ана шундай бемисл ва бетакрор, бутун жаҳон эътирофига сазовар бўлган буюк сиёсий ва ҳарбий арбоб, фан-маданият ҳомийси соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаётини чуқур ва зеҳн билан ўрганишда қолган. Ёшларимиз уни қанчалик мукаммал ўргансалар, ундан шунчалик сабоқ оладилар. Ўзбекистоннинг собитқадам, жасур, ақл-идрокли, Она-Ватан қудратини жаҳонга куз-куз қилишга қодир ва хос фидоий фарзандлари бўлиб етишадилар.

Ушбу ўқув қўланмаси ана шу эзгу ният билан «Амир Темур дарслари» деб номландики, ундан чинакамига сабоқ олаблган бугунги авлод эртага мамлакатимизнинг буюк давлатлар қаторидан ўрин олиши йўлида ўзининг чинакам ҳиссасини қўша олади. Зеро буюклар босиб ўтган йўлни зеҳн ва қўл билан ўрганиш ҳар бир инсонни камолот поғоналари сари элтади. Қўланма Амир Темур ва Темурийлар даврида ўтган тарихшунос олимларимиз Низомуддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Ҳофиз Аbru, Абдураззоқ Самарқандий, Ибн Арабшоҳ ва бошқаларнинг асарларида сақланган маълумотларга таянган ҳолда ёзилган.

Олдимизда турган улў мақсадларни удалаш учун курашда Амир Темурнинг муқаддас руҳи Сизларга мададкор бўлсин!

Биринчи дарс: АМИР ТЕМУРНИНГ НАСЛУ НАСАБИ, ИШЛАРИ, ХОРИҚ ОДАТЛАРИ

Наслу насаби. Улў бобомиз Амир Темур кўҳна шаҳар Шаҳрисабзга қарашли Хожа илғор қишлоғида 1336 йил 9 апрел куни тугилган. Отаси Тарағай баҳодир Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган барлос қавмидан чиққан ўртаҳол беклардан бўлиб, Чигатой хонларидан Қозонхон (1338—1346) лашкарида хизмат қиларди. Хожа илғор қишлоғи ва унинг теваарак-атрофидаги ерлар унга мулк ҳисобланарди. Онаси Такина бегим ҳам наслу насаб жиҳатдан аслзодалар жумласидан эди. У бухоролик машҳур фақиҳ Тож аш-шариа (шарнат тожи) тахаллуסי билан машҳур бўлган Убайдулла ибн Масъуднинг авлоди (1350 й. вафот этган) эди.

«Насабнома»ларда ва Амир Темурга бағишланган тарихий китобларда унинг шажарасини Нуҳ пайғамбар ва унинг авлоди Туркхонга (Ёфас ўғлонга) боғлайдилар. Уша «Насабнома»ларда ва тарихий китобларда, масалан, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида бундай дейилади: «Туминахоннинг эгизак уғиллари бўлган. Бирининг исми Қобилхон, иккинчисиники Кочули баҳодир». Чингизхон ҳам Темурбек каби Туркхон (Ёфас ўғлон)нинг авлоди, иккинчидан, унинг онаси турк-найман қабиласига мансуб бўлган. Бир эски тарихий китобда уқиганим бор. Унда Чингизхонни кук қўз мўғул деб аташган. У оқ қўз ва қўзи кук одам бўлган экан. Хитой солномаларида айтилишича, ҳозирда машҳур Хитой деворининг шимол тарафида қадимда истиқомат қилган халқлар «қук турклар» деб аталган.

Лекин «насабнома»лар ва шажаралар ҳамма вақт ҳам ишончли манба бўлолмайдилар, чунки тарихчилар ўз подшоларини илоҳийлаштириш мақсадида шундай қилганлар. Масалан, Амир Темурнинг аждоди аслида ҳарбий кишилар бўлганлар. Кочули баҳодир, Суғу Чечан, Қорачор нўён ва бошқалар Чингизхон ва унинг ворислари замонида қўшинга қўмондонлик қилиб ўтганлар.

Темурбекнинг болалиги ва ёшлиги қандай кечганлиги ҳақида уша замонларда ёзилган китобларда аниқ маълумот йўқ. Лекин бизда қадимдан хонзодалар, шаҳзодалар ва бекзодаларнинг таълим-тарбиясига алоҳида эътибор берилгани маълум. Уларга тўрт ёшдан бошлаб таълим бериш бошланган. Уларга шу ёшдан бошлаб хат-саводини чиқарувчи муаллимлар ва хотираси ва фикрлаш салоҳиятини оширувчи махсус қиссахонлар бириктирилган. Қиссахонлар хонзода, шаҳзода ёки бекзодадан атиги 6—8 ёш катта бўлишган ва бирга уйнашиб юрганлар. Эндигина тўртга кирган Муҳаммад Тарағай (Улуғбек)га бириктирилган Ҳамзанинг ёши 12 да бўлган. У кейинча катта олим бўлиб етишди ва Шайх Озарий номи билан шухрат топди.

Уйлаймизки, Тарағай баҳодир бирмунча камбағаллашиб қолганига қарамай, углини ёшлигидан аслзодаларга яраша ўқитган ва ҳар тарафлама билим берган: катта-кичик билан муомала илминини, ов қилиш ва ҳарбий илмларни ўргатган, албатта.

Ов ва ҳарб илмлари хонзода, шаҳзода ва бекзодаларга махсус ўргатилган. Негаки, бу икки илм уларни ёшликдан чиниктирган. Бу икки илмни ўргатиш учун махсус устозлар ёлланган. Шаҳзодалар ва бекзодалар от чопиш, найза санчиш, ўқ отиш, човгон уйнаш, қиличбозлик каби ҳарбий санъатлардан таълим олганлар.

Ва яна уларни ёшликдан салтанат тебратиш илмига ҳам ўргатганлар. Бунга уша замонлардан қолган «Сулук ул-мулук» («Подшооларга қўлланма»), «Тузуқлар» ва бошқа номлар билан етиб келган китоблар гувоҳлик беради. Бу китобларда амалдорларни танлаш ва ўз ўрнига қўйиш, ҳукумат ишларини юритиш, табааларнинг арз-шикоятларини эшитиш, ҳукм чиқариш каби давлат амалларини адо этиш касби тушунтириб берилган.

Темурбек ҳам ёшлигидан шу илмларни касб этган, албатта.

Темурбекнинг шаклу шамойили, хулқ-атвори, • яхши хислатлари

Амир Темурнинг ҳаёт пайтида чиздирган махсус сурати йўқ. Лекин замондоши Ибн Арабшоҳнинг сўз билан ифодалаган сурати бор. У Темурнинг шаклу шамойилини бундай тасвирлайди: «Темур қалди-қомати келишган, баланд бўйли, тик қоматли, кенг пешонали,

каллasi катта, бағоят кучли, салобатли, юзи оқ-қизилдан келган, лекин биронта доғи йўқ, буғдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, болдир ва пойчалари семиз, қадду қомати камолига етган, серсоқол, икки кўзи бамисоли шамъ бўлса-да, шодлиги билинмас, йўғон овозли эди. У ўлимдан қўрқмас, қартайиб қолган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин. бадани тўла ва пишиқ, худди тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазах ва ёлғонни ёқтирмас, уйин-кулгию, кўнгилхушликка майлсиз, гарчи (сўзда) ўзига озор етдиган бирон нарса бўлса ҳамки, садоқат унга ёқар, маъқулроқ эди. У бўлиб ўтган ишга азият чекмас эди ва узига ҳосил буладиган ютуқдан шолланмас эди».

Амир Темур ўткир фикрловчи, фаросатли, зийрак, дўст-душманни бир қарашда ажрата биладиган, мард ва ҳақгўй кишиларни ёқтирувчи, доно ва катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган кишиларни дўст тутар, хоинликни ва хоинларни ёмон кўрарди.

Ҳазрат соҳибқирон феъл-атвори дуруст, хуллас яхши киши эди.

Ибн Арабшоҳдан яна ўқиймиз:

«У синчков, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз бериши мумкин бўлган ҳодисаларни куриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яшириниб қолмас ва фирибгарнинг фириби ўтмас, ўз фаросати билан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди. Зийраклиги билан ҳақ насиҳатгўйдан сохта насиҳатгўйни ажрата олар, ўз фикри ва идроки билан сал бўлмаса «ўчар юлдуз»ни тўғри йўлга солиб юборар. ўз фаросати ва мулоҳазалари билан беҳато айланиб турган сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштира олар эди».

Ҳазрат соҳибқирон мард киши эди: «Темур қўрқмас, шижоатли, ботир кишиларни ўз орқасидан эргаштирувчан бўлиб, жасоратли, довюрак ва мард кишиларни ёқтирар эди. Уларнинг ёрдамида даҳшатли жойларни фатҳ этиб, шерюрак одамларни асирга туширар, ўлжа қилар, уларнинг зарбалари билан баланд тоғ чуққиларини ҳам вайрон қиларди.

У фахш сўзларни ёқтирмасди. Яна уша Арабшоҳдан: «Унинг мажлисларида уятсиз гаплар, қон тўкиш, асир олиш, ғорат қилиш ва аёллар хусусида ҳақоратли сўзлар айтилмас эди.

Темур тенги йуқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазани киши бўлиб, тафаккур денгизининг қаъри йуқ, тадбири тоғига на текислигу, на уйдим-чуқур орқати йул топилар эди, илм аҳлига меҳрибон эди».

Ибн Арабшоҳ: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййид шарифларни узига яқин тутарди. Уламо ва фозилларга тула иззат курсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан тамом муқаддам кўрар эди. Уларнинг ҳар бирининг ўз мартабасига қўйиб, иззат-икром ва ҳурмати-ни унга очиқ изҳор қиларди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёзар эдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу ҳиммат булар эди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, кўрслиги эзгулиги орасига қўшилган эди».

Темур аҳлу ҳунарни ҳам дўст тутарди. Ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, касб эгаларига гоятда меҳр кўяр эди».

Ибн Арабшоҳ:

«У масҳарабозларни ёқтирмас эди. У табиятан масҳарабоз ва шоирларни ёқтирмас, мунажжиму табибларни узига яқин тутиб, уларнинг гапларига эътибор қилар ва сўзларини тинглар эди».

«Темур тузуқлари»да ўқиймиз: (Қаъбийлик, чидамлик, хушёрликда тенги йуқ одам эди). Ҳазрат соҳибқирон айтган «қаъбийлик, сабр-тоқат, чидамлик, хушёрлик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилгай».

«Донишмандлар дейишмишким, ўрнида қўлланган тадбир билан куплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж аскарни енгиб бўлур, тажрибада кўрилганким, азми қаттиқ, тadbиркор, хушёр, уруш кўрган, мард, шижоатлик бир киши мингта тadbирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали ва тadbирли бир киши минглаб одамга иш буюради».

Кенгашда гап кўплигини ҳазрат соҳибқирон яхши биларди: «Кенгаш икки турли бўлур. Бири — тил училда айтилгани. Иккинчиси дилдан чиққани. Тил училда айтилганини шунчаки эшитардим. Дилдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим».

...Кенгаш аҳлидан кимки куйиниб маслаҳат берса, қулоқ солардим, кимки оқилона гапни кескинлик билан сўзласа, уни диққат билан тинглардим.

...Ҳаммадан кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон тарафлари ҳақида уйлаб қургандан кейин, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим».

Амир Темур кечиримли одам эди. «Тузуқлар»да ўқиймиз: «Амир Ҳусайн қулимга асир тушиб қолгандан кейин унинг навкарлари ва одамлари «Темурбек энди бизни ўлдиради», деб гумон қилган эдилар. Тўғри бошда ниятим уларни ўлдириш эди, кейинча «ахир улар аскарлар-ку», деб уларни авф этдим ва яна аскарликка тайинладим».

Бадахшонда ҳоким бўлиб турган уларнинг бош амири кўп мартаба жангда мен билан юзма-юз келиб, қилич чопишган киши эди. Амир Ҳусайн қатл этилганини эшитгандан кейин, менинг қаҳримдан кўрқиб, узини сергак тутди. Бордию уни тутиш учун қўшин юборсам, тўғри иш қилмаган бўлур эдим. Шунинг учун ўзимни уни унитгандай тутдим ва унинг борасида ушбу тadbирни ишлатдим: мажлисларда, ўлтириш ва йиғинларда уни яхши сўзлар билан ёд этиб, мардлиги ва баҳодирлигини мақтадим. Дўстлари «Амир Темур сенга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибдур», деб хат ёзиб юбордилар. Охири у зорланиб менга хат юборди ва инояту марҳаматларимдан умидвор бўлиб, паноҳимга келди».

Амир Темурнинг эл-юрт олдида қилган яхши ишлари. Ҳазрат соҳибқирон бутун ҳаётини юрти ва халқининг тинчлиги ва фаровонлиги учун сарфлади, элим деб, юртим деб ёниб яшади. Унинг эл-юрти олдида қилган хизматлари жуда катта. Масалан, 1) мамлакат ва халқини муғуллар зулмидан озод қилди, уларни ўз байроғи остига бирлаштириб, марказлашган кучли давлатга асос солди, унинг тинчлиги ва хавфсизлигини бўлмаганда 80 йилга таъминлади. 2) Самарқанд, Кеш, Тошкент, Бухоро ва Қарши каби шаҳарларни қайтадан, мустақкам қилиб тиклади, обод қилди. Замондош тарихчи Ҳофизи Абру «Самарқанд лойдан қурилган эди, ҳазрат соҳибқирон уни тошдан тиклади», деб ёзади. Шаҳарларда ҳунармандчилик, савдосотиқ ривож топди. 3) Илм-фан, айниқса ҳадис ва фикҳ илми, риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия), табобат, мусиқа, тасвирий санъат, тарих, адабиёт, фалсафа илмлари мисли кўрилмаган даражада ўсди; халқ амалий санъати ривож топди. 4) Мамлакатимизнинг хорижий мамлакатлар, хусусан Ҳиндистон,

Хитой, Олтин урда ва Араб мамлакатлари ва ҳатто Италия (Венеция), Испания, Франция ва Англия билан савдо-сотиқ, сиёсий ва маданий алоқалари ривожланди. Уни бутун дунё таниди ва тан олди.

Амир Темурнинг жаҳон олдидаги хизмати ҳам ниҳоятда каттадир. Булардан баъзиларини тилга олиб ўтамиз.

1) XV асрда французлар ҳазрат соҳибқиронга олтиндан ҳайкалча қуйдириб, унга «Оврупо халоскорига» деган сўзларни ёздиртириб, Париж музейларидан бирига қуйдиришган эканлар. Кейинча олтин ҳайкалча-ни ўгирлаб кетишди, лекин шуҳрати сўймади, бағишлов сўзлар ҳозиргача ҳамманинг эсида.

Ҳуш, Амир Темур ва унинг юртдошларига бу қадар улкан шуҳрат келтирган нарсa нима бўлди экан, ўзи?

XIV асрнинг ўрталарида турк султони Ўрхун (1324—1360) отаси султон Усмоннинг босқинчилик сиёсатини давом эттириб, Византиянинг бир қатор мустаҳкам қалъаларини босиб олди, Никеяни эгаллади. Сўнг флот қуриб, Оврупо соҳилига ўтди. Ўрхуннинг тахт вориси Сулаймон пошо вафотидан кейин Болқон ярим оролидаги ерларга ҳужум бошланди. Султон Мурод даврида (1360—1389) турклар 1363 йили Булғориянинг Филиппонол (Пловдив), София, Шумен, Ниш ва бошқа булғор ва серб ерларини тасарруфига киритиб олдилар. XIV асрнинг 80-йилларига келиб турклар Албания ҳудудларигача бориб етдилар, Сербия билан Булғориянинг катта қисмини ўзларига бўйсундирдилар. 1388 йили Султон Мурод I 30 минг кишилиқ турк армияси билан Косово поседа серблар, хорватлар ва боснияликларнинг бирлашган кучларини тор-мор келтирди. 1393—1396 йиллари турклар Булғория, Македония ва Фессалияни ҳам тиз чўктириб, Морея билан Венгрия ҳудудларигача бориб етдилар. Европа хавф остида қолди, хусусан Франция, Германия, Венгрия ҳукмрон доираларини таҳликага солди. Улар келишиб, Туркияга қарши салб юриши уюштирдилар. Бу ишнинг тепасида Рим папаси, Франция қироли Карл VI ва Венгрия қироли Сигизмунд турдилар. Тиш-тирноғигача қуроланган француз, венгер, поляк, немис жангчилари билан Боязид Йилдирим бошлиқ турк аскарлари ўртасидаги жанглар 1396 йил 25 сентябр куни Булғорияга қарашли Никопол шаҳари ёнида содир бўлди. Салбчилар бу сафар ҳам мағлубиятга учрадилар.

Хуллас, шундан кейин Оврупо катта хавф-хатар ос-

тила қолди. Темур саройини Оврупо мамлакатларининг элчилари босиб кетди. Улар охири Амир Темурнинг қўли билан қудратли Туркиянинг ҳарбий-сиёсий салоҳиятини синдирдилар. 1402 йилнинг 20 июлида Анқара ёнида бўлган урушда Боязид Йилдирим тормор этилди. Бу билан Амир Темур Болқон мамлакатлари халқини, балким бутун Оврупони турклар истилосидан сақлаб қолди.

2) 1380 йилнинг 8 сентябри куни рус князлари Москва князи Дмитрий Донской бошчилигида Дон бўйида Олтин ўрданинг қудратли амирларидан бирини — амир Мамайни енгдилар. Бу воқеа кўпдан бери мўғуллар асоратида кун кечирган Россияда катта шовшувларга сабаб бўлди. Лекин орадан бир йил ўтмас Москва остоналарида Мамайлан кучлироқ Олтин ўрдалиқ саркарда — Тўхтамишхон (1376—1395) пайдо бўлди. Князь Дмитрий Донской Костромага қочиб қолди. Тўхтамиш ўшанда нафақат Москвани (1382 йил 16 августда), балки Юрьев, Звенигород, Можайск, Боровск, Руза, Дмитров ва Россиянинг бошқа шаҳарларини ҳам эгаллади. Бир сўз билан айтганда, Россия яна мўғул асоратига тушиб қолди.

Россияни мўғул асоратидан қутилишини яқинлаштирган одам Амир Темур бўлди. У 1395 йилнинг 17 апрел куни Тўхтамишни Терак дарёси бўйида тормор келтириб, Олтин ўрдага ўлим зарбасини берди. «Темурнинг бу зарбасидан кейин Олтин ўрда Москва князига хавфли бўлмай қолди — деб давом этади йирик рус тарихчиси С. М. Соловьев, — чегарада бўлиб турадиган тўқнашувларда кўпинча русларнинг қўли баланд келадиган бўлиб қолди. Москванинг улуғ князи совға-салом ва ўлпон билан Ўрдага бормай қўйди». Лекин, бу фактни Россиядаги баъзи одамлар унутмоқчи бўладилар.

3) 1370—1390 йиллари Мўғулистон ва 1381—1404 йиллари Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Шом (Сурия) устига қилинган юришлар натижасида бу мамлакатларда кўпдан давом этиб келаётган феодал тарқоқлик ва маҳаллий урушларга барҳам берилиб, тинчлик ўрнатилди. Натижада, Чингизхон хуружидан бери Хитой, Қурия ва бошқа шарқ мамлакатлари билан Ўрта ер денгизи ҳавзасида жойлашган мамлакатлар ўртасида асрлар давомида давом этиб келган савдо ва маданий алоқалар қайтадан тикланди.

Амир Темур Буюк Ипак йўлини қайта кашф этди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР:

1) Амир Темурнинг келиб чиқиши, ота-боболари ҳақида сузлаб беринг.

2) Ҳазрат соҳибқироннинг феъл-атвори ва одатлари ҳақида замондошларининг фикри қандай бўлган?

3) Амир Темурнинг ўз эли ва юрти олдидаги хизматларини айтиб беринг.

4) Унинг жаҳон (хусусан Оврупо ва Россия) халқлари тарихи олдида қилган хизматлари ҳақида сузланг.

И к к и н ч и д а р с:

ЧИҒАТОЙ УЛУСИНИНГ ТАЪСИС ЭТИЛИШИ. УНИНГ ТАРКИБИГА КИРГАН МАМЛАКАТЛАР. УЛУСНИНГ XIII АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДАГИ ТАРИХИ

Чингизхон Марказий Осиёнинг катта қисми (Шарқий Туркистон, Еттисув, Ила водийсида жойлашган юртлар, Мовароуннаҳр, Хоразм ва Афғонистон)ни истило қилиб ўз юртига қайтишда, 1224 й. Куланбошида ўзининг улкан империясига кирган мамлакатларни тўрт ўғлига улус қилиб берди.

Тўнгич ўғли Жучихонга (туғилган йили маълум эмас — 1227 й. апрель ойида, отасидан олти ой аввал, Дашти қипчоқда вафот этган) Ардиш (Иртиш) дарёси ҳавзаси ва Олтой тоғлари атрофидаги ерлар ва Дашти қипчоқнинг шарқий қисми (Волганинг кун чиқар тарафидаги юртлар)ни инъом қилди. «Отингнинг туғи етгунгача булган ерларнинг барчаси сеники!», — деб қушиб қўйди буюк жаҳонгир ушанда. Жучихоннинг қароргоҳи дастлаб Ардиш дарёси бўйларида эди. Кейинча у Сирдарёнинг урта ва қуйи оқимларидаги юртларни, Сигиоқ, Барчинликент, Жаникент ва Ашанас шаҳарлари билан ва Хоразмнинг ғарбий-шимолий қисмини, пойтахт Гурганж шаҳари билан қушиб, узига қаратиб олди. Шу пайтдан бошлаб. Жучихон қиш ойларини Сирдарёнинг қуйи оқимида, ёз ва куз фасллариини эса аввалгидай Ардиш дарёси соҳилларида утказадиган бўлди.

Иккинчи ўғли Чигатойхонга (туғилган йили номаълум — вафоти 1241 й.) Кошғар, Еттисув ўлкасидаги ерлар, Самарқанд билан Бухоро (Мовароуннаҳр),

Жайхун дарёсигача ерлардаги ўлкалар улус қилиб берилди. Кейинча Чигатойлар Шимолий Афғонистонни, яъни Жайхуннинг сул соҳилидан то Ҳиндикуш тоғларигача бўлган ерларни Чигатой улусига қўшиб олдилар. Бу воқеа Тормоширинхон (1326—1335) замонида содир бўлди. Чигатойхоннинг қароргоҳи, ёзлиги ҳам, қишлови ҳам Ила дарёси бўйида, Маравчу Ила ва Куёш деган манзилгоҳда бўлган.

Угадайхонга (қоон; 1227—1241) Фарбий Мўғулистон ва Тарбағатой (Тяншан тизма тоғларидан бири) атрофидаги ерлар улус қилиб берилди. Угадайхоннинг урдаси Чугучақда жойлашган эди.

Кенжа ўғли Тулайхонга ота мулки, яъни Шимолий Мўғулистон (Халха—Мўғулистон) тегди. Тулуйхоннинг урдаси Керулан—Хангай тоғларидан бошланувчи дарё бўйича (Мўғулистоннинг шарқий-шимолида) жойлашган шаҳар эди.

Чигатой улуси таркибига, юқорида айтиб утилганидек, Уйғуристон (Кошғар)дан то Бухоро билан Самарқандгача бўлган вилоят ва мамлакатлар кирган. Кейинчалик, шимолий Афғонистон ҳам ушбу улусга бўйсундирилди.

Чигатой улусининг биринчи хони Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон (1227—1241) ҳисобланади. Мирзо Улуғбек келтирган маълумотларга қараганда, у ақлли, соҳибшавкат ва салтанат ишларини яхши билган киши бўлган, лекин мамлакатни бошқаришда амир ул-умаро Қорачор нўён (Амир Темурнинг олтинчи ажлоди)нинг измидан чиқмас эди. «Чигатойхон, — деб ёзади Мирзо Улуғбек ўзининг «Тарихи арбаъ улус» китобида, — отасининг васиятига кўра, унинг рухсатисиз ва маслаҳатисиз бирор талбирга киришмас эди.

Чигатойхон отасининг амр-фармониغا мувофиқ сулҳ иши, ҳарб иши бўйича Қорачор нўёндан маслаҳат оларди».

Чигатойхон салтанатининг пойтахти Бешбалиқ¹ эди. Чигатойхон замонида улусда рўй берган муҳим воқеалардан бири Бухорода бўлиб ўтган Маҳмуд Таробий бошчилик қилган халқ қўзғолони бўлди. Қўзғолон 1238 йили Бухоронинг Тароб қишлоғида бошланди. Лекин қўзғолон Бухоро шаҳридан нарига ўтмади, кенг

¹ Бешбалиқ — Шарқий Туркистоннинг қадимий шаҳарларидан бири; вайроналари Гучандан 47 км ғарбда. Жимисар шаҳрига яқин ерда ётибди.

халқ ҳаракатига айланмади. Чигатойхоннинг Мовароуннаҳрдаги ноиби Маҳмуд Яловоч (қароргоҳи Хўжанда эди) қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлди. Қўзғолоннинг муваффақиятсизликка учрашига сабаб, унинг мамлакатга кенг ёйилмагани бўлди. Ундан ташқари, ҳаракатнинг пухта ишланган режаси ҳам йўқ эди. Шу сабабдан у муваффақиятсизликка учради. Юқорида айтиб ўтганимиздек, хоннинг Мовароуннаҳрдаги ноиби Маҳмуд Яловоч қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлди.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, Чигатойхоннинг ҳукумати кучсиз эди. Унинг ўзи қароргоҳи Бешбалиқдан нарига чиқмади. У фақат ихтиёрига берилган мамлакатлардан йиғиб берилган солиқ билан кифояланар эди. Юртни эса доруҳачи ва тонмачилар¹ бошқарар эдилар.

Чигатойхондан ўн уғил (Есу Мунка, Маноқон, Бойдор, Сорбон, Тўлқон, Бўзи, Бўлқон, Нури, Камкор, Тўқизархон) қолди. Тўнғич ўгли Чигатой ҳаётлик чоғидаёқ вафот этган.

Чигатой вафотидан кейин тахтга ўтқазилган Қора Ҳалокухон (1241—1247)нинг улусдаги нуфузи йўқ даражада эди. Аслида у номигагина хон бўлиб, ҳукумат жилови Қорачор нўённинг қўлида эди.

Қора Ҳалоку 1247 йили Гуюк қоон (1246—1249)нинг амр-фармони билан тахтдан туширилди. Ўрнига марҳум Чигатойхоннинг бешинчи ўғли Есу Мункахон (1247—1251) тахтга ўтқазилди. Лекин у ҳам давлат ишларига рағбат қилмади. Айшу ишрат билан кун кечирди. Ҳукуматнинг инон-ихтиёри эса амир улумаро Қорачор нўённинг қўлида бўлди.

Хуллас, Кепакхон (1318—1326)га қадар, Чигатой улусидаги ижтимоий-сиёсий вазият беқарорлигича қолди.

Чингизхондан кейин ўтган қоонлар: Ўгадай қоон (1227—1241) ҳам, Гуюк қоон (1246—1249) ҳам, Мунка қоон (1251—1260) ҳам қоонга муносиб ҳақ-ҳуқуққа эга эмас эдилар. Уларнинг ҳукми улусларга, биринчи навбатда Жўчи улусига ўтмас эди. Аксинча, Ботухон (1227—1255) ва Беркахон (1257—1266)ларнинг нуфузи Улуғ юртда (қооннинг юртида) кучли бўлди. Қоонлар Ботухон ва Беркахон билан келишмай ва уларнинг розилигини олмай туриб, бирон ишга тутинолмас эдилар. Хуллас, мўғул империясидаги ижтимоий-сиёсий

¹ Доруҳачи — шаҳар ва туман бошлиғи, тонмачи — солиқ йиғувчи.

вазият яхши эмас эди. Вазият Гуюк қоон вафотидан кейин янада оғирлашди. Ботухоннинг аралашуви орқасида қоонлик мансабига Гуюк қооннинг беваси Уғил ғаймиш ўтказилди. Унга вазир этиб илгари Угадай қооннинг котиби бўлиб хизмат қилган уйғур Чинқой тайин этилди. Асл ҳокимият уша вазир Чинқойнинг қўлига ўтиб қолди. Бу ҳол охир-оқибат мамлакатни беқарорликка олиб келди. Қоон ойимнинг ўғиллари Ҳожи билан Набу онасидан аразлашиб ўз улусларига кетиб қолдилар ва мустақиллик даъво қилиб чиқдилар. Бунинг устига Угадай қооннинг авлоди ҳам Уғил ғаймиш ва вазир Чинқойга қарши исён кўтардилар. Чигатой улусининг олий ҳукмдори Есу Мунка ва Чигатойхон наслидан бўлган бошқа шахзодалар уларга қўшилиб кетдилар.

Ботухон Улуғ юртда бошланган беқарорлик ва феодал тарқоқликка барҳам бериш мақсадида қурултой чақиришга қарор қилди. Лекин, ўзининг оёқ оғриғига чалиниб қолганлигини баҳона қилиб, қурултойни Дашти қипчоқда ўтказилиши маъқуллигини Гуюк қоон ва улусларда ўлтирган шахзодаларга маълум қилди. Лекин қоон ва улус ҳукмдорлари Ботухоннинг бу таклифини рад қилдилар. Охир-оқибат қурултойни Қорақўрумда¹ ўтказишга қарор қилдилар. Уни, Ботухон номидан бориб Беркахон ўтказди. Тулуйхоннинг беваси Саркуктани беги билан Ботухон қоонлик тахтига Тулуйхоннинг тўнғич ўгли Мунка қоонни ўтказишни келишиб олдилар. Угадайхон, Гуюкхон ва Чигатойхоннинг авлоди бунга рози бўлишмади. Лекин, Саркуктани беги билан Беркахон, барибир, уни Мунка қоон фойдасига қурултой тасдиғидан ўтказиб олишга муваффақ бўлдилар. Хуллас, 1251 йил 23 феврал куни Қорақўрумда бўлиб ўтган қурултой Мунка қоон (1251—1259)ни Улуғ юрт тахтига ўтказишга қарор қилди. Қурултой ўтгандан кейин эса, Ботухоннинг кўрсатмаси билан, Мунка қоон ва Беркахоннинг иштирокида, гарданкаш шахзодалар устидан катта суд мажлиси уюштирилди ва ўша суднинг қарори билан 77 нафар шахзода ва амир ўлимга маҳкум этилдилар. Шундан кейин Чигатой улусининг нуфузи синди.

Ва шу ернинг (Қорақўрумнинг) ўзида Есу Мункани

¹ Қ о р а қ ў р у м — Урхун дарёси бўйида жойлашган шаҳар. Чингизхон. Угадай қоон, Гуюк қоон ва Мунка қоон даврида мўғул империясининг пойтахти.

(1247—1251) Чигатой улуси тахтидан туширилгани эълон қилинди. Уни улус маркази Маравчук Илага бориб қўлга олдилар ва занжирбанд қилиб Ботухоннинг ихтиёрига жўнатиб юбордилар. Икки давлатнинг — Улуғ юрт ва Олтин ўрданинг нуфузи ортди. Қисқаси ўша қурултойдан кейин чигатой улуси уларнинг таъсир доирасига тақсимлаб олинди. Еттисув, Шарқий Туркистон, Гулжа воҳаси, шунингдек Фарғонанинг шарқий-шимолий қисми Мунка қооннинг, Мовароуннаҳр, Фарбий Фарғона ва Хоразмнинг Фарбий-жанубий қисми, Урганч шаҳари билан қўшиб, Ботухон ва Олтин ўрданинг таъсир доирасига тушиб қолди. Ботухон ва Мунка қоонга тобеъ бўлган ерлар ўртасидаги чегара Талос ва Чу дарёлари оралигида жойлашган чўл бўйлаб ўтар эди.

Лекин Мунка қоон улус ҳукмдорларининг ҳуқуқини чеклаб қўйган эди. Улуслар ва улус хонларининг тепасига қооннинг ишончли одамлари қўйилди. Масалан, Чигатой улусининг Фарбий қисми ҳисобланган Мовароуннаҳр тепасига Маҳмуд Яловоч, у Хитойга тайинлангандан кейин ўғли Маъсудбек, Эрон, Озарбайжон ва Ироққа Арғун оқа қўйилган эди.

САВОЛ ВА ЖАВОБЛАР

1) Чигатой улуси қачон ташкил топган ва унга қайси мамлакатлар қараган?

2) Маҳмуд Таробий қўзғолони кимга қарши қаратилган эди? Унинг муваффақиятсизликка учрашининг сабаблари нимада? Маҳмуд Таробий қўзғолони ҳақида реферат ёзиб беринг.

3) Чигатой улусининг икки қисмга бўлиниб кетиши ва унинг асосий сабабларини айтиб беринг.

У ч и н ч и д а р с:

ЧИГАТОЙ УЛУСИНИНГ XIII АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ — XIV АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДАГИ ТАРИХИ

Бу даврда ўзидан озми-кўпми из қолдирган Чигатой хонларидан Олғу, Бароқхон, Дувахон, Элчигдой ва Қозонхонни ҳисобласа бўлади.

Чигатойхоннинг набираси Олғу (1261—1266)ни Чигатой улусининг ҳақиқий муассиси деса бўлади. Ҳоки-

мият тепасига келганининг дастлабки пайтлариданоқ улус мустақиллиги учун Тулуйхоннинг угли Ариқ Буға ва Олтин ўрда хони Беркахон билан кураш олиб борди. Олғу амир ул-умаро Ижил нуён (Амир Темурнинг туртинчи ажлоди)нинг ёрдами билан Ариқ Буғуғага қарши қўшин тортди ва унинг устидан ғалаба қозонди. Олғунинг Чигатой улусини Олтин ўрда таъассирдан қутқариш йўлида олиб борган кураши унинг обрў-эътиборини оширди. У Олтин ўрданинг Бухорода турган беш минг кишилик қўшинини мамлакатдан ҳайдаб чиқарди. Тарихчи Вассоф мўғул аскарлари Олғухоннинг буйруғи билан, шаҳар ташқарисидаги даштликка олиб чиқиб қириб ташланганини ҳикоя қилади. «Уларнинг моли ва қуроллари мусодара қилгинди», — деб ёзади Вассоф. Яна бир катта тарихчи Рашидиддин бундан муҳимроқ бир фактни эслайди. «Олғухон, — деб ёзади у, — бир марта Утроп¹ ёнида Беркахоннинг қўшини билан урушди ва уни торож қилди». Хуллас, Олғухон Мовароуннахрни Олтин ўрда қарамаглигидан ҳалос қилишга ҳисса қўшди.

Чигатой улусининг яна бир кўзга кўринган ҳукмдорларидан бири Бароқхон (1266 — тахм. 1271) бўлди. У ҳам Чигатой улусининг мустақиллиги учун Элхонийлар давлати (Эрон ва Озарбайжон)нинг олий ҳукмдори Абақхон (1265—1282) ҳамда Олтин ўрда хони Мангу Темур (1267—1280) билан кураш олиб борди. Унга яна бир Чигатой ҳукмдор Қайдуду билан кураш олиб боришга тўғри келди. Рашидиддиннинг сузларига қараганда, Қайдунинг улуси Чигатой улусига туташ бўлган. Бу кураш Бароқхоннинг ғалабаси билан тугади. Кейин Қайдуду Олтин ўрданинг ёрдами билан (Мангу Темур Қайдуга ёрдам учун шахзода Барқажор бошчилигида 50 минг кишилик қўшин жўнатди) Бароқхонни енгмоқчи бўлди. Лекин, Қайдуду билан Бароқхон урушмадилар, аксинча, ярашиб, Абақхонга қарши Эрон устига юриш бошлашга аҳд қилдишлар. Эрон устига юриш 1270 йилнинг май ойида бошланди. Бароқхон ўшанда Ҳирот билан Нишопурни боқиб олди. Лекин Бодҳизда, Қорасув ёқасидаги майдонда бўлган урушда Абақхондан енгилиб қолди. Бу воқеа, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1270 йилнинг 22 июн куни содир бўлди. Бароқхон чекиниб..., Амударё-

¹ Утроп — Сирдарёнинг шимолида жойлашган шаҳар. Ҳозирги Тамерлановка темир йўл станцияси ёнида бўлган.

дан кечиб ўтди ва йўлда фалаж касалига чалиниб ҳаётдан кўз юмди.

Ундан кейин Чигатой улусининг учдан икки қисмини Қайду билан Мангу Темур эгаллаб олдилар. Чигатойлар қўлида эса унинг фақат бир қисми — Мовароуннахргина қолди, холос.

Бароқхондан кейин улусда хонлик маснадида ўлтирган Бекхон ибн Ҳувло Шерамун ва Туғ Темурхон ибн Қудағай даврида улус Қайдунинг тазйиқ ва таъсиридан қутилди.

Дувахон (тахм. 1274—1306) даврида эса улус ўзини бирмунча ўнглаб олди. Дувахон амир ул-умаро Алангиз нўённинг ёрдами билан улусда ўз мавқеъини бир қадар мустаҳкамлаб олди. Тарихчилар унинг замонида мамлакатда бўлиб ўтган икки муҳим воқеани эса соладилар. Биринчиси, илгари Чингизхон билан Қорачор нўён ўртасида имзоланган аҳднома Дувахон замонида янгиланди. Аҳдномага кўра, Дувахон хонлик маснадини, Алангиз нўён эса амир ул-умаролик мансабини расман эгалладилар. Иккинчиси, Андижон шаҳарига асос солинди ва Фарғона мулкининг пойтахтига айлантирилди.

Қайдухондан кейин мамлакат яна ўзаро феодал урушлар исканжасида қолди. 1306 йили Олмалик ёнида жойлашган Сабху болода хон кўтарилган Дувахоннинг ўгли Кунчакхон билан Чигатойхоннинг невараси Толиқу ибн Қадағой ибн Бурининг ҳукмронлиги узоққа бормади. Иккалалари ҳаммаси бўлиб икки йил атрофида ҳукмронлик қилдилар. Улусларда ўлтирган шаҳзодалар, тонмачи ва дорухачиларнинг исёни кучайди. Айниқса, Ўзганд тарафда улус қилиб ўлтирган Курсабанинг (Ўғадайхоннинг авлоди) исёни улусга катта ташвишлар келтирди.

1309 йили Чигатой улуси тахтига Дувахоннинг истеъдодли ўғли Кепакхон ўлтирди. У дастлаб тахтга оғаси Эсон Буқахонни ўтқизди (1309—1318), сўнг оғасини билан бир бўлишиб, Чопар, Тўқма ва Бойқажор исёнини бостирдилар, улусда тинчлик-омонлик ўрнатдилар. Сўнг Оға-ини биргалашиб, теварак-атрофда ҳукм суриб турган Чигатой шаҳзодаларнинг улусдаги баъзи ерларини ҳам босиб олиб, Чигатой улуси таркибига қўшиб олдилар.

Қисқа қилиб айтганда, Эсон Буқахон даврида Чигатой улусининг ижтимоий-сиёсий аҳволи бирмунча барқарорлашди, лекин унинг иниси Кепакхон билан

биргаликда, қоонга тобеъликдан тамоман қутилиш йулида олиб борган сийёсати самара бермади. Аксинча, қаттиқ туқнашувлардан бирида ака-ука мағлубиятга учрадилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, Эсон Буқахон номигагина хон эди. Ҳокимият унинг ақл-хушли, ишбилармон иниси Кепакхоннинг қўлида эди.

Кепакхон отаси Вафотидан (1318) кейин тахтга ўтирди ва 1326 йилгача улусни идора қилди. «Кепакхон ибн Дувахон, — деб ёзган эди Мирзо Улуғбек, — султони одил, хушахлоқ, мақтовларга тула ҳислатли (киши) эди. Унинг подшоҳлиги айёмида жаҳонбонлик юмушларининг қоидалари камол даражасида, мамлакат бошқариш қонунини амалиёти тантана ва олий авжга чиққан эди. Салтанат ишлари унинг зукколиги ва ҳашаматидан равнақликда бенуқсон эди». Бу гаплар одатда, тождорлар ва ҳукмфармоларга қилинадиган ҳамду саного ухшайди. Лекин, Мирзо Улуғбек айтган бу гаплар аслида ҳавойи гаплар эмас, бу гапларнинг заминиди асос бор, албатта. Бунга Кепакхоннинг ўз даврида қилган ишлари яққол мисол бўла олади, масалан, Кепакхон марказий давлат апаратини мустаҳкамлаш ва улуснинг молиявий-иқтисодий аҳволини яхшилашга қаратилган бир эмас, балки иккита ислохот: пул ислохоти ва ҳарбий-маъмурий ва яна бир қатор ислохотлар утказди.

Кепакхон Чигатой хонлар орасида биринчи бўлиб, Қашқадарё воҳасида, қадимий Насафдан икки фарсах нарида, Қарши отлиқ (мўғул лафзида қасрни қарши деб атайдилар) бир муҳташам қаср қурдирди. Бу қаср шундан кейин Кепакхон ва бошқа Чигатой хонларга асосий қароргоҳ бўлиб хизмат қилди. Бора-бора мазкур қаср атрофида кўп жамоат бинолари (қарвонсарой, ҳаммом, бозор ва б.қ.) ҳамда хусусий уйлар қад кўтарди. Ҳозирги Қарши шаҳарининг тарихи шундан бошланади. Кепакхон қадимий Балх шаҳарининг қайта тикланишида ҳам ҳиммат кўрсатди. Бу шаҳар «Тарихи арбаъ улус» муаллифининг сузларига қараганда, «Чингизхон ҳуружидан бери вайрона ва қамишзорга айланиб ётар эди».

Ва яна муҳим бир гап. Кепакхон замонида Мугулистон ва Ёттисув тарафлардан Мовароуннаҳрга кўчиб келган турк-мўғул қавмларининг турмуш тарзи ҳам ўзгара бошлади. Бир умр кўчманчилик билан машғул бўлиб келган қавм ва халқлар аста-секин ўтроқ аҳоли

билан яқинлаша бошладилар ва утروق ҳаёт кечиришга ўтиш жараёни тезлашди.

Кепакхон ўтказган пул ислоҳоти ўтروق аҳолининг, хусусан косиблар, тижорат аҳлининг манфаатларини кўзлаб ўтказилди. Ваҳоланки, халқ бир хил пул бирлигининг йўқлигидан қийин аҳволга тушиб қолган эди. Бир хил пул бирлигининг йўқлиги, биринчидан, бозорда олди-сотди муносабатларида куп чалкашликлар ва ноқулайликлар туғдирса (масалан, маҳаллий ҳукмдорлар номидан ўз пули чиқариларди), иккинчидан, хорижий мамлакатлар билан бўладиган савдо-сотиқнинг ривожланишига туғаноқ бўлиб ётарди. Шуни ҳисобга олиб, Кепакхон Чигатой улуси учун битта, ягона пул — динори кепаккий деб аталувчи пул бирлигини жорий қилди. Кейинча, бу пул бирлиги — динори кепаккий Олтин ўрда, Эрон ва ҳатто Темур ва Темурийлар давлатида ҳам умумий муомалада бўлди. Бу эса, ўз навбатида, ҳунармандчилик ва савдо-содиқнинг ривожланишига олиб келди.

Кепакхон ўтказган яна бир муҳим ислоҳот мамлакатни маъмурий жиҳатдан бўлиш ҳақидаги ислоҳотдир. Унга кўра, мамлакатнинг маъмурий тизими тартибга солинди, яъни у туман (Бухоро ва Самарқандда) ва орчин (Фарғона ва Шарқий Туркистонда)ларга бўлинди. Мўғул лафзида туман (томэн) атамасининг маъноси: ун минг хонадони бўлган қишлоқ; ун минг аскар тўглаб беришга қодир бўлган жой демакдир.

Кепакхон бу ислоҳотлари билан мамлакатдаги феодал тарқоқликка, кучманчи турк-мўғул феодалларининг ўзбошимчалигига бир қадар чек қўйди. Унинг Чигатой шаҳзодалардан Ясовур билан олиб борган кураши бунга яққол мисол бўла олади. Шаҳзода Ясовур ва унинг Эсон Буқахон билан Кепакхонга қарши кутарган исёни ҳақида Сайфий Ҳаравийнинг «Тарихномайи Ҳирот» китобида ўта муҳим маълумотларни учратамиз.

Ясовур Есин Дуванинг ўғли, Чигатойхоннинг набираси. XIV асрда юртидан Хуросонга қочиб бориб элхон Ўлжойтухон (1304—1317)нинг хизматида ёлланди. Ўлжойтухон эса Омул (Чоржўй)дан то Мозандаронгача бўлган ерларни унга инъом қилди ва маҳаллий амирларни Ясовурга бўйсундирди. 1316 йили Кепакхон Ясовурга қарши қўшин тортди, лекин уни бартараф қилолмади. Аксинча, жангда ўзи мағлубиятга уч-

ради. Куп утмай, Ясовур Мовароуннахрга бостириб кирди ва унинг жанубий вилоятларини ғорат қилиб қайтди. «Тарихномайи Ҳирот»да ёзилишича, ушанда Ясовур Мовароуннахрдан 50 минг одамни асир қилиб Хуросонга ҳайдаб кетган. Кепакхон унга қарши яна Хуросон устига қўшин тортди, лекин Ясовур бу сафар ҳам ундан қочиб қутилди. У Форёб билан Мурғобгача бўлган ерлардаги аҳолини қучириб Ҳиротга борди ва шаҳарнинг мустаҳкам девори ичига кириб яширинди.

Кейин Ясовур Шарқий Хуросоннинг купчилик амирларини ўзига бўйсундириб, янада кучайиб олди.

Элхон Абу Саъидхон тахтга ўтиргандан (1317) кейин Ясовур унга тобеълик билдирди ва Хуросонда ўз мавқеъини янада мустаҳкамлаб олиш учун ҳаракат қилди. Ҳирот ҳокими малик Фиёсиддин курт (1307—1329)дан бошқа барча Хуросон ҳокимлари, хусусан Бохарз, Фарах ва Исфазор ҳокимлари унга тобеълик билдирдилар. Кейин у Сеистоннинг бир-иккита қалъасини қўлга киритиб олди. Лекин у Сеистон халқининг қаршилигини синдиrolмади ва 3 минг одамидан ажралиб, Сеистондан чекинишга мажбур бўлди. 1319 йили Ҳиротни қўлга киритиб олиш учун қаттиқ уринди. Аммо умиди пучга чиқди.

Охир-оқибат 1319 йилнинг ёзида (июн ойида) Кепакхон Малик Фиёсиддин билан бирлашиб, Ясовурни бартараф қилдилар.

1326 йили Кепакхон тўсатдан вафот этди. Купчилик тарихчилар уни ўз ажали билан ўлган, деб ёзадилар. Лекин, Ибн Баттута (1304—1377; сайёҳ) уни иниси Тормоширин ўлдирган, деб ёзади.

Тормоширинхон (1326—1334) даврида улусда икки муҳим воқеа содир бўлди. Биринчиси, Чигатой улусида ислом дини расмий равишда давлат дини деб эълон қилинди, иккинчиси, Тормоширин Ҳиндистон устига қўшин тортди ва Деҳлигача борди. Ушанда Чигатой улусининг лашкари Гужорат, Сумнот ва Суратгача бордилар.

Охир-оқибат кучманчи феодаллар ҳақиқий мусулмон бўлиб олган мўғул хонини кечирмадилар. Уни Чингизхон ёсосини¹ бузганликда айблаб, 1334 йили унга қарши қўзғолон кўтардилар. Қўзғолончилар тепасида Дурра Темурнинг ўғли Бузан турди. Тормоширин улар билан курашишга ожизлик қилди ва Ҳиндистон

¹ Ё с о — Чингизхон жорий этган урф-одатга асосланган қонун.

томонларга қочиб кетмоқчи бўлди. Лекин, бунинг улдасидан чиқолмади. Жайхундан ўтган ҳамоно Балх ҳокими Янги (Кепакхоннинг ўғли) уни тутиб Бузанга топширди. Тормоширин шу заҳотиёқ ўлимга маҳкум этилди.

Бузан, Чангши ва Эсон Темур, ҳаммаси бир бўлиб, сақкиз йил ҳукмронлик қилдилар. Улар Ибн Баттута, Мусавий ва Шарафиддин Али Яздийларнинг сўзларига қараганда, «фуқарога адолатсизлик ва исломга ҳурматсизлик» билан ҳукмронлик қилдилар. Уларнинг даврида будда ва христиан руҳонийларининг жамиятдаги мавқеъи яна кучайди.

Али Султон (Ўгадай қооннинг авлоди) даврида юз берган мудҳиш воқеа шу бўлдики, илгари Чингизхон билан ҳазрат Амир Темур аждоди ўртасида тузилган аҳднома яна бузилди.

Хуллас, XIV асрнинг 40-йилларига келиб, Чигатой улуси расман икки мустақил давлатга бўлиниб кетди. Улуснинг шарқий ва шимолий қисми (Еттисув, Ила воҳаси, Шарқий Туркистон, Фарғонанинг шарқий қисми) Муғулистон (Жете) деб аталадиган бўлди. Улуснинг ғарбий қисми (Мовароуннаҳр, Шимолий Афғонистон ва Хоразмнинг шарқий-жанубий қисми, Кот шаҳари билан бирга) бир мустақил давлат бўлиб қолди. Улуснинг шу қисми Чигатой улуси номини сақлаб қолди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР:

1. Чигатой хонларининг Олтин урда таъсиридан қутилиш учун олиб борган кураши (Олғу, Бароқхон) ва улар қандай натижа берди?
2. Чигатой улусининг Эрон билан муносабатлари қай тарзда кечган?
3. Қайду ва унинг юрт ободончилиги йулида қилган кураши нимадан иборат бўлди?
4. Кепакхон ўтказган ислоҳотлар ва уларнинг аҳамияти нимада эди?
5. Кепакхон ўтказган ислоҳотлар ҳақида реферат ёзиб беринг.
6. Чигатой улуси қачон икки мустақил давлатга ажралиб кетган? Булинишнинг асосий сабаблари нимада?

Тўртинчи дарс:

ЧИГАТОЙ УЛУСИНИНГ XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДАГИ ИЖТИМОЙИЙ-СИЁСИЙ АҲВОЛИ

XIV асрнинг 40—50-йилларида Чигатой улусининг ғарбий (Мовароуннаҳр) қисмида ҳам, унинг шарқий ва шарқий-шимолий қисми (Муғилистон)да ҳам ижтимоий-сиёсий вазият барқарор эмас эди.

Мовароуннаҳрда ўтроқлик ҳаёт тарзи, маҳаллий халқ билан яқинлашиш ва марказлашган давлат тарафдорлари бўлган турк-муғул феодаллари ва аксинча, кучманчилик ҳаёт тарзини ёқловчи ва феодал тарқоқлик тарафдорлари бўлган феодал гуруҳлар ўртасидаги зиддиятлар кучайиб кетди. Натижада Чигатой улуси икки мустақил давлатга ажралиб кетди.

Шунга қарамай, кучманчилик ва феодал тарқоқлик тарафдорлари бу билан тиниб-тинчиб кетмадилар. Улар Мовароуннаҳрнинг ўтроқ аҳолисини талон-торож ва экинзорларини пайҳон қилишда давом этдилар. Бу йўлда улар ҳатто ўзаро келишмовчиликлар ва рақобатларни ҳам йиғиштириб қўйиб, кечаги душманлар иттифоққа келдилар. Юқорида Чигатой шаҳзодалардан Ясовурнинг элхон Ўлжойтухон билан келишиб, унинг қўлаб-қўлтиқлаши билан, 1316—1317 йиллари Мовароуннаҳрнинг жанубий вилоятларини босгани ва тинч аҳолини талон-торож қилгани эслатиб ўтилган эди. 1323 йили элхонийларнинг Хуросондаги ноиб Есудор ўғил Чигатойхоннинг набираси Никпай билан қўшилиб, бир туман аскар билан Бухоро устига юриш қилди ва уни талон-торож этди. Есудор ўғил билан Никпайнинг аскарлари ўшанда Кеш (Шаҳрисабз) билан Насаф (Қарши)ни ҳам торож қилдилар.

Лекин, Мовароуннаҳрда ўтроқлик тарзи ва маҳаллий аҳоли билан яқинлашиш сиёсатининг тарафдорлари ҳам топилиб қолди. Бу киши Чигатой улуси (унинг ғарбий қисми) ҳукмдори Қозонхон эди. У улус пойтахтини Еттисувдан Мовароуннаҳрга кўчириб ўтди ва Кепакхон ҳамда Тормоширинхон сиёсатини (маҳаллий халқ билан яқинлашиш, давлат тизимини марказлаштириш сиёсатини) давом этдирмоқчи бўлди. У қаттиққўллик билан муғул феодалларининг ўзбошимчилигига чек қўйиш, марказий давлат ҳокимиятини мустаҳкам-

лашга ҳаракат қилди. Қозонхон ўз сиёсатини қаттиқ-қуллик билан ўтказа бошлади. Мирзо Улуғбекнинг сўзларига қараганда, «Қозон султон ибн Ясул ўғлон салтанат яловини баланд кўтаргандан кейин, катта амирлардан кўпчилиги ва улуғ нўёнларнинг аксарияти ҳаёт богидан улоқтириб ташландилар». Қуриниб турибдики, хонга эргашмаганлар жисмоний йўқ қилиб ташланганлар.

Қозонхоннинг нияти қатъий эди. У Чигатой улусининг бу катта, иқтисодий ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган қисмини ўзи бошқармоқчи эди. Шу мақсадда у ҳозирги Қаршининг ғарб тарафида, ундан икки кунлик масофада ўзига Занжир сарой деб аталган муҳташам бир қаср қурдирди ва уни давлатининг бош қароргоҳларидан бирига айлантирди. Қозонхон дастлаб кўчманчи турк-муғул феодалларини тийиб қўйишга ва мамлакатда XIV асрнинг 40-йил бошларидан кучайиб кетган феодал тарқоқлик, талон-торожларга бир қадар чек қўйишга муваффақ бўлди. Лекин, барибир, бўлмади. Қозонхон талон-торожлик ва мўмай ўлжа орқасида бойлик орттирувчи кўчманчиларни тийолмади. Улар баланд мартабали ва нуфузли амирлардан амир Қазаған билан бирикдилар.

Амир Қазаған ҳам, Қозонхон ҳам атрофига куч йиға бошладилар. Мамлакат уруш хавфи остида қолди.

Маълумки, улусда кўп замонлардан бери хонлик маснадида Чингизхон авлоди, амир ул-умаролик мансаби барлос қабиласининг йўлбошчиси қўлида эди. Улусдаги энг кучли тўрт қabila: орлот, жалоир, қовчин ва барлос ичида энг кучлиси ва нуфузлиси ўша барлослар эдилар. Орлотлар асосан Балх ва унга тобеъ бўлган ерларда, жалоирлар Хужанд вилоятида, барлослар эса Қашқадарё воҳасида истиқомат қилардилар. Аммо амир Беркал (Амир Темурнинг иккинчи аждоди)дан кейин барлосларнинг мамлакатдаги нуфузи синди. Амир Беркалнинг ўғиллари амир Тарағай билан Хожи барлос амир ул-умаролик мансабини юқорида тилга олганимиз амир Қазағанга олдириб қўйдилар. Хожи барлос устamonлик қилиб Кеш вилоятининг ҳокимлигини қўлга киритиб олди. Аслида, ёввош ва қўнгли юмшоқ бўлган Тарағай баҳодир бўлса, Қозонхон лашкарига юзбоши бўлиб қолди, холос.

Амир Қазаған зўр ҳарбий истеъдодга эга бўлиши билан бирга, ўткир сиёсатчи, удлабурро ва ўлгунча айёр одам эди. Улусда амир ул-умаролик олий манса-

бини қўлга киритиб олгандан кейин, бор кучи ва истеъдодини ишга солиб, бундан баландроқ мартабага қўл узатди. Бировга амал, бошқасига мулк бериб, атрофига садоқатли одамларни йиға бошлади. Хон бўлса салтанатнинг оғир юмушларини елкасига олиб тиним билмай фаолият кўрсатиб турган амир ул-умародан бошда чексиз миннатдор бўлди. Амир Қазаган бўлса шу йўл билан тез орада улуснинг бообрў ва нуфузли кишисига айланди.

Қозонхон амир ул-умаронинг асл ниятини анча кечикиб пайқади. Ҳокимият аста-секин қўлдан кетаётганини пайқади. Кеч бўлса-да отини қамчилаб қолди. Амир ул-умарони маҳв этиш, ҳеч бўлмаса нуфузини синдиришга бел боғлади.

Қисқаси, улус беклари очикдан-очик қарама-қарши икки гуруҳга бўлиндилар. Хондан норози бўлганлар Соли саройга¹ бориб, амир Қазаган билан бирикдилар. Амир ул-умародан норози бўлганлар эса, Қарши ва Занжир саройга келиб хоннинг атрофига уюшдилар.

Хуллас, Чигатой улуси катта уруш гирдобига тушиб қолди. Охир-оқибат икки ўртадаги зиддият урушга олиб келди. 1339 йили Темур қопуғнинг² жанубий тарафида жойлашган Дарайи занг мавзеида Қозонхон билан амир Қазаган ўртасида катта уруш бўлди. Бу урушда амир Қазаганнинг омади келмади. Қозонхон отган ўқ амир Қазаганнинг кўзига келиб санчилди ва уни бир умрга кўр қилди. Одатда сардорнинг оғир ярадор бўлиб қолиши, ёки ўлдирилиши урушнинг тақдирини ҳал қиларди ўша замонларда. Мулозимлари амир ул-умарони зўр қийинчилик билан жанг майдонидан олиб чиқдилар. Амир ул-умаро соғ қолган бир қисм аскари билан Соли сарой тарафга қараб чекинди. Шу тариқа Қозонхон ашаддий душмани устидан ғалаба қозонди. Амир ул-умаро эса, тиниб-тинчимайди. Қулай фурсат келишини пойлаб юрди. Зўр бериб янги лашкар йиғишда давом этди, бўлажак урушга ҳозирлик кўрди.

Ниҳоят, амир Қазаган кутган пайт келди. 1346 йилнинг қиши қаттиқ келди. Одамлар ҳам, чорва ҳам

¹ Соли сарой — Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган қишлоқ. Ҳозирги Сурхондарё вилоятига қарашли Сарой қишлоғи.

² Темур қопуғ — Дарбанди оқанин. Темир қаалқа номи билан ҳам машҳур бўлган манзил. Бойсунтоғда жойлашган; узунлиги тахминан 3 км. эни 20 метр бўлган дара олдида қурилган темир дарвозалар.

қийналди. Хоннинг Қарши чўлида турган кўп оти, моли ва қўйларининг катта қисми ушанда совуқдан нобуд бўлди. Амир ул-умаро бундан фойдаланиб қолди. У Қарши устига лашкар тортди. Икки уртада қаттиқ уруш бўлди. Бу сафар ғалаба амир Қазағанга насиб этди. Қозонхоннинг ўзи шу урушда ҳалок бўлди.

Қарши остонасида 1346 йил қиш этаклаганда бўлган мана шу урушдан кейин Чигатой улусининг ихтиёри амир Қазаған ва унинг тарафдорлари бўлган кучманчи феодаллар қўлига ўтиб қолди. Лекин, турк-мўғул қавмлари ўртасида ҳукм суриб келаётган ёсо ва юсунга¹ кўра, у ўзини хон деб эълон қилолмади.

Чунки у Чингизхонга авлод эмасди. Шунинг учун у хонликка муносиб одамни Чигатойлар орасидан қидирди. Лекин амир ул-умаро топганини тахтга ўтқизгиси келмади. Аксинча, Чигатойларни тожу-тахт теварагидан йироқлаштирди. Хонликка муносиб одамни Угадайхон авлоди орасидан топди. Тахтга Донишмандчахон деган одамни ўтқизди (1346—1348) ва уни бир қўғирчоққа айлантириб, ҳукуматни ўзи бошқарди. Лекин Донишмандчахон ҳам анойилардан эмас экан. Орадан кўп вақт ўтмай икки ўртада келишмовчиликлар бошланди. Охири, икки йилча вақт ўтиб, 1348 йили амир ул-умаро Донишмандчахонни дорулбақога² жунатди.

Амир Қазаған энди, Чигатойлар билан тил топмоқчи бўлди ва шаҳзода Буёнқулини тахтга ўтқизди. Янги хон Донишмандчахондан зийракроқ ва хушёрроқ чиқди. У амир ул-умаро билан муросаю малора йўлини тутди, у билан бамаслаҳат иш тутди. 1351 йили, унинг гапига кириб, Ҳирот устига қўшин тортди ва Жайхуннинг сўл соҳилига ўтди. Лекин бу уруш Буёнқулихон билан амир Қазағанга муваффақият келтирмади. Чигатой лашкаридан анча-мунча одам ўлиб, кўпи заҳмдор бўлди. Шундан кейин хон амир ул-умаронинг сўзларига кирмай қўйди. Салтанат тизгинини ўз қўлига олиб, мустақил иш тутадиган бўлиб қолди. Охир-оқибат хон билан амир ул-умаронинг муросаси келишмай қолди. Улар бир-бирини ўртадан кутариб ташлаш пайида тушиб қолишди.

Бир йили, қирчиллама қиш пайтида амир Қазаған мулозимлари, хизматкорлари ва бир гуруҳ аскар олиб,

¹ Ёсо ва юсун — турк-мўғул халқлари орасида ҳукм сўрган қонун-қондаларнинг мажмуи.

² Дорулбақо — абадий уй, нариги дунё.

енгил-елпи қуролланган ҳолда, Жайхуннинг нариги тарафига ўтди ва Арҳанг саройнинг¹ машҳур тўқайзориди шикорга киришди. Буёнқулихоннинг айғоқчилари эса Соли саройда шикор хусусида гап бошланган кунийёқ Қаршига одам юбориб, хонни бундан огоҳлантирдилар. Хон эса, бунинг чора-тадбирини кўриб қўйган эди. Унинг одамлари амир ул-умаро билан изма-из дарёдан ўтиб, ўша тўқайзорга ўрнашиб олишган эдилар. Шикор қарийб бир ой давом этди ва мўл бўлди. Кунлардан бир кун, шикор қизиган бир пайтда, амир ул-умаро ёввойи тўнғизни қувиб кетаётиб хоннинг одамлари қўйган пистирмага дуч келди ва урёт умоқидан Бурулдой мерганнинг ўғли Қутлуқ Темур отган қазо ўқиға мубтало бўлди. Даҳшатомуз бу воқеа машҳур тарихчи олим Шарафуддин Али Яздийнинг маълумотларига қараганда, 1355 йили қишда содир бўлди.

Амир Қазаганнинг мурдасини Соли саройга олиб бориб ерга қўйдилар. Лекин, шундан кейин ҳам амир ул-умаролик мансаби барлосларга тегмади. Амир Қазаганнинг тарафдорлари кўп эди. Улар марҳумнинг ўғли амир Абдуллани Самарқанддан олдириб келиб, отасининг маснадиға ўтқиздилар.

Амир Абдулла ишнинг кўзини билишда отасидан ўтса утарди, лекин қолишмас эди. У хоннинг ҳам иззат-ҳурматини ўрниға қўйди, амирларнинг ҳам кўнглини топди. Улардан ҳеч нарсани аямади. Шу сабабдан тез орада унинг тарафдорлари купайди. Амир Абдулланинг қилган катта ишларидан бири шу бўлдики, 1357 йили пойтахтни Қаршидан Самарқандга кучиртириб олиб ўтди, чунки Самарқандда унинг тарафдорлари Қаршидан кўра кўпроқ эди. Шундан кейин амир Абдулла Буёнқулихонни бир ёқлик қилиш пайиға тушди. Орадан бир ярим — икки йил ўтиб (1358 йили) у хонга қарши фитна уюштирди. Амир ул-умаронинг одамлари тун ярмидан оғганда хоннинг ҳарамига бостириб кириб уни, хотин-бола-чақалари билан қўшиб, тигдан ўтказдилар. Шу билан у олий ҳокимият сари интилиш йўлида ўзига тўғаноқ бўлиб турган яна бир рақибини барта-раф қилди.

Амир Абдулла Буёнқулихоннинг ўрниға Чигатой-хон наслидан бўлган, лекин ҳали балоғатға етмаган

¹ Арҳанг сарой — Амударёнинг сўл тарафида жойлашган ва Балхга қарашли вилоят. Ҳазрат имом деб ҳам аталади.

- Темурш оҳни тахтга утқизди. «Тарихи арбаъ улус»да айтилишича, у Есу Темурхоннинг ўғли экан.

Лекин, амир Абдулла, барибир, кўзлаган мақсадига етолмади. Куп ўтмай, ўзи ҳам, хон ҳам Баён сулдуз ва Хожи Барлос уюштирган фитнанинг қурбони бўлишди.

Шунга қарамай, Баён сулдуз билан Хожи барлос улусни тизгинлаб ололмадилар. Тез орала мамлакат ўнга яқин мустақил бекликга бўлиниб кетди. Масалан, қадимдан амир Темурнинг аждодларига тегишли бўлган Кеш ва унинг туманлари Хожи барлоснинг қўлига ўтиб қолди. Хужанд вилоятида Боязид жалоир ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилди. Балх билан унга қарашли ерларда Ўлжой Буғо сулдуз мустақиллик байроғини тикди. Шибирғон вилоятида найман қавмидан чиққан Муҳаммадхўжа ўзини ҳокими мутлақ деб эълон қилди. Хутталон билан Арҳанг сарой вилоятларида амир Кайхусрав билан Ўлжойту Аперди мустақилликдан дам урдилар. Самарқанд вилоятига қарашли Тотканд билан Сарипулда Хизр Ясовурий бош кутарди.

Шундай қилиб, XIV асрнинг 50-йиллари охирига келиб Чиғатой улуси феодал тарқоқлик оғушида қолди.

Чиғатой улусининг шарқий қисмида (Мўғилистонда) ҳам ижтимоий-сиёсий вазият шунга ўхшаш эди. Бу ерда ҳокимият дуғлот (дуқлот «мўғулча «чулоқ» дегани) амирлари қўлида эди. «Тарихи Рашидий» муаллифининг сузларига қараганда, дуғлотлар аслида Оқсув (Шарқий Туркистон)лик бўлиб, Чингизхон Туркистонни истило қилгандан кейин унинг катта қисмини дуғлотларнинг йулбошчисига инъом қилган экан. Дуғлотларнинг йулбошчисига инъом қилинган бу ерларни «манглай суба» — «афтобру», яъни «офтобга қараган» улка деб атаганлар. Улка тарихчи Муҳаммад Ҳайдарнинг маълумотларига кўра, кун чиқиш, яъни Шарқ тарафда, Кавсан ва Борскўл билан, кун ботиш, яъни ғарб тарафдан Фарғона мамлакатининг этагида жойлашган Сомғур ва Чўқмашон билан, шимолда Иссиққул, жануб ва шарқ тарафдан Харрақон ва Сор алуйғур билан чегарадош бўлган. Унинг катта шаҳарлари Оқсув, Кошғар, Хўтан, Ёрканд, Косон, Ахсикат, Андижон, Отбоши эди.

Манглай субанинг марказий шаҳари дастлаб Оқсув, кейин Кошғар бўлган.

Дуғлот амирлари орасида машҳури Бойдархондир.

Ўгадай қоон номидан Шарқий Туркистонни идора қилиб, Қайдухоннинг хизматида бўлган. 1306—1307 йили Байдархон Чечанхон тарафида туриб, исёнчи Чигатой шаҳзодаси Чопарга қарши урушда қатнашган ва Шарқий Туркистонни ҳам ўзига қаратиб олишда Дува Чечанхонга ёрдам берган. Дува Чечанхон бунинг эвазига Бойдарга Еттисув ўлкасини инъом қилган. Шундан кейин дуғлот амирларининг ерлари икки баробарга кўпайди.

Бойлар вафот этгандан кейин ўрнига тўнгич ўғли амир Тулак ўлтирди. Ундан кейин ҳокимият тепасига Бойдарнинг кенжа ўғли Пўладчи маснад нишин бўлди. Шундан бошлаб Мўғулистонда дуғлот амирларининг нуфузи янада ортди.

Амир Пўлодчи 1348 йили Фулжа тарафдан Оқсувга Эсон Буқахоннинг қувгинликда туғилган ўғли Туғлуқ Темурхонни олиб келиб хон деб эълон қилди. Узини эса улусбеги деб эълон қилди. Хон билан улусбеги тарқалиб ётган улусни йиғишга қаттиқ бел боғладилар ва Мўғулистонни тез орада қудратли мамлакатга айлантирдилар. Унга, Шарқий Туркистондан ташқари, Иртиш ва Эмилдан то Тангри тоғ (Тяньшан)гача ва Борскулдан то Фарғона билан Балхаш (ўрта асрлардаги номи Кўкча тенгиз) кўлигача бўлган ўлкалар кирган.

САВОЛ ВА ТОПИШИРИҚЛАР

1). XIV аср бошларида Чигатой улуси билан Элхонийлар давлати ўртасидаги муносиватлар қандай кечганини сўзлаб беринг.

2). Мовароуннаҳрда XIV асрнинг 40—50-йилларидаги сиёсий вазият қандай эди? Қозонхон билан амир Қазаған ўртасидаги кураш ва унинг сабабларини айтиб беринг. У ҳақда қисқача реферат ёзинг.

3). XIV асрнинг 40-йилларида Мўғулистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятни айтиб беринг. Дуғлот амирларининг бунда мавқеи қандай бўлган?

Бешинчи дарс:

МОВАРОУННАХРНИНГ ИККИНЧИ БОР МУҒУЛЛАР АСОРАТИГА ТУШИБ ҚОЛИШИ

Туғлуқ Темурхон (1348—1363) билан улусбеги Пулодчи Муғилистоннинг ижтимоий-сиёсий мавқеини бир қадар мустаҳкамлаб олганларидан кейин, истилочилик куйига тушдилар. Хусусан, қадимий Чигатой улусининг ғарбий қисми (Мовароуннаҳр)ни ҳам уз тасарруфига киритиб олиш сиёсатини тутдилар. Уларга Мовароуннаҳрда ўша пайтда ҳукм суриб турган ўзаро урушлар ва парокандалик қўл келиб турган эди. Муғуллар ўша қўлай вазиятдан фойдаланиб, XIV асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳр устига уч бор бос-тириб кирдилар.

Муғулларнинг биринчи юриши 1360 йил феврал ойининг ўрталарида бошланди. Унга Туғлуқ Темурхоннинг ўзи бош бўлди. Муғул қўшинига катта амирлардан Улуғ Туқ Темур, Хожибек ва қангли қавмининг сардори амир Бекчик етакчилик қилдилар. Сайрам ва Туркистоннинг катта йўл устида жойлашган катта-кичик қишлоқлари муғулларга қаршилик кўрсатмай таслим бўлдилар. Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган қалъалар ва қишлоқлар ҳам муғул лашкарига деярлик қаршилик кўрсатмадилар. Улуғ Туқ Темур, Хожибек ва амир Бекчик қўшини билан Сирдарёдан ҳам талофат кўрмай ўтиб олдилар. Туғлуқ Темурхон катта лашкарни Хўжандга қарашли Чаноқ булоқ деган ерда тўхтатди ва унга бир неча кун дам берди.

Туғлуқ Темурхон шу ернинг ўзида амирлари билан қисқа ҳарбий кенгаш ўтказди. Кейин Мовароуннаҳрнинг ичкари туманларига қараб юрдилар. Туғлуқ Темурхон Хўжанд ҳам, Мовароуннаҳрнинг бошқа қалъа-шаҳарлари ҳам муғулга жангсиз таслим бўлади, деган фикрга келди ва шу ердан уларнинг ҳукмдорларига, кучманчи ва ярим кучманчи қавмларнинг бошлиқларига чопар юбориб, уларни сўзсиз таслим бўлиш ва муғул хонининг хизматига келишга даъват қилди.

Ана шундай огир дамларда Мовароуннаҳр амирларининг боши қовушмади. Уларни бирлаштириб, умумий душманга қарши отлантирадиган одам топилмади. Аксинча, уларнинг бир қисми очикдан-очик Туғлуқ Темурхон тарафига ўтиб кетди. Масалан, Хўжанд ҳокими Боязид жалоир муғул қўшини Сирдарёдан

ўтганини эшитган ҳамона Туғлуқ Темурхоннинг истиқболига шошилди ва тиз чуқиб таслим бўлиб, унинг хизматига кирди. Хожи барлос ва унга ўхшаш бир гуруҳ амирлар мол-мулкани ва халқини ўз ҳолига ташлаб, Балх ва Хуросан тарафларга қараб қочиб қолишди. Ўшанда Темурбек юрт омонлигини кўзлаб, мўғул хони ҳузурига келди. Ахир душманнинг тошида бўлгандан кўра унинг ичида бўлган маъқул эди.

Ўшанда мўғуллар Қарши ва Хузор (Ғузор)гача бордилар, лекин ундан нарига ўтмадилар. Аммо, те-варак-атрофдаги қишлоқларни беармон талон-тарож қилдилар.

Кўп ўтмай, Мўғулистон амирлари орасида ихтилоф чиқди. Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрда ўғли Илёсхўжани қолдириб, ўзи зудлик билан Мўғулистонга қайтишга мажбур бўлди.

Шундан кейин мўғуллар Мовароуннаҳрнинг бошқа ноҳияларига, масалан, Термиз, Хоразм ва Фарғона тарафига боролмадилар.

Орадан бир йил ўтгач, 1361 йилнинг январ ойида, Туғлуқ Темурхон катта лашкар билан яна Мовароуннаҳрда пайдо бўлди. Бу уларнинг Мовароуннаҳрга қилган иккинчи юриши эди. Иккинчи сафар ҳам айнан 1360 йилдагидай бўлди. Туғлуқ Темурхон ва мўғул қўшини Сирдарёдан ўтиши ҳамона Боязид жалоир хоннинг оёғи остида тиз чўкди. Хоннинг мавкаби Самарқанддан бир манзил (карвон бир кун ичида босиб ўтадиган йўл; 21—28 км. га тенг) қолганда, ўрда қуриб ўлтирганда, Баён сулдуз билан Хожи барлос ҳам бош эгиб келиб, Туғлуқ Темурхоннинг хизматига ёлландилар. Лекин хон уларни, ўтган йили гарданкашлик қилганликлари учун кечирмади. Бир-икки кун уларни сийлаган бўлди: уларни бир қатор сарупо ва от билан сийлаб, амирлари сафига қабул қилганини маълум қилди. Кейин Туғлуқ Темурхон Боязид жалоирни жаллоднинг қўлига топширди. Буни қуриб, Мовароуннаҳрлик амирларни ваҳима босди. Кўплари хон қабулидан чиқишлари билан тўғри келган тарафга қараб қочиб қолдилар. Хожи барлос бола-чақалари ва мулозимларини олиб яна Жайхун тарафга қочди, Хуросонга ўтиб кетди ва бир умрга ўз юртидан баларға бўлди. Амир Ҳусайн Хисор вилоятига қочиб бориб, унинг мустаҳкам деворлари орқасига яшириниб жон сақлади.

Туғлуқ Темурхон қолган гарданкаш амирларни бит-

тама-битта босиб уларни йуқ қилмоқчи бўлди. Қахратон қишнинг изгирин совугига қарамай, Хисор устига, амир Хусайнга қарши қушин жунатди. Икки уртада — муғуллар билан амир Хусайн уртасидаги уруш Вахш дарёси ёқасида содир бўлди. Икки кун давом этган оғир жанглардан кейин амир Хусайннинг қўли баланд келди, лекин бахтга қарши, муғуллар чекинишга юз тутиб турган бир пайтда, Хутталон ҳокими амир Кайхусрав бор аскари билан муғуллар тарафига ўтиб кетди. Бу ҳол икки ўртада давом этиб турган урушнинг тақдирини ҳал қилди-қуйди. Амир Хусайн уруш бой берилганини англаб, ихтиёрида қолган бор аскари билан Хисори шадмонни тарк этди ва Балхга қараб қочди. Муғуллар уни Кундузгача таъқиб қилиб бордилар, лекин тутолмадилар. Муғуллар қишнинг қолган қисмини Кундуз билан Толқонда утказиб, 1361 йилнинг баҳорида истилочилик урушини давом эттирдилар. Ушанда, муғуллар жанубий Туркистон (ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисми) ни, яъни Жайхун қирғоқларида н то Ҳиндукуш тоғининг шимолий этакларигача бўлган ерларнинг катта қисмини босиб олдилар ва уни беармон талон-тарож қилдилар. Лекин, барибир, бу ердаги халқларни буйсундира олмадилар ва уша йили кузда Мовароуннаҳрга қайтишга мажбур бўлдилар.

Туғлуқ Темурхон уша 1361 йилнинг кузида Хисори шодмонга ҳоким этиб қўйилган Баён сулдузни ҳам қатл эттирди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, бунга Баён сулдузнинг гарданкашлиги сабаб бўлган.

1362 йилнинг кузида Туғлуқ Темурхон лашкарнинг катта қисмини олиб шошилинч равишда Муғилистонга қайтди. Бунда мамлакатда кучманчи феодаллар кутарган исён, Оқ ўрдадаги баъзи ҳукмдорларнинг ғимиллаб қолгани сабаб бўлди. Мовароуннаҳрда яна Илёсхўжахон қолдирилди.

Лекин, барибир, муғуллар 1360—1362 йиллар ичида олиб борган урушлари оқибатида Мовароуннаҳр устидан ўз ҳукмдорлигини тўлиқ ўрната олмадилар. Улар мамлакатнинг мустаҳкам қўрғонлари ичига ўрнашиб олиб, эл-юртни зулукдай сўрдилар. Темурбек ва амир Хусайннинг биргалашиб олиб борган кураши муғулларни мамлакатдан қувиб чиқаришга имкон бермади.

Муғулларнинг Мовароуннаҳр устига қилган учинчи хуружи 1365 йилнинг илк баҳорида юз берди. Унга 1363 йилдан бери отаси (Туғлуқ Темурхон) ўрнида хон

бўлиб ўлтирган Илёсхужахон бошчилик қилди. 1365 йилнинг 20 май кунин Чинос ёнидаги катта далага ҳар иккала тарафнинг тумонат аскарин йиғилди. Бир томонда Илёсхужахон бошлиқ муғул қушини, иккинчи тарафда Темурбек ва амир Ҳусайн бош бўлган Мовароуннаҳр аскарин саф тортди. Бу сафар амир Ҳусайн хиёнатга қўл урди. Жанг айнин қизиб, ғалаба тарозисининг палласи Мовароуннаҳр лашкарин тарафга оғиб келаётган бир пайтда амир Ҳусайн жанг майдонинин тарк этди. Майдонда катта муғул қушинига қаршин Темурбекнинг бир ўзи қолди. Муғулларнинг катта қушинига дош бериш қийин эди, албатта. Лашкарни беҳуда нобуд қилишдан не фойда? Шунин ҳисобга олиб Темурбек ҳам чекинди. Ушанда амир Ҳусайн Амударёнинг нариги тарафига ўтиб кетди, Темурбек эса ота юрти Кешга келиб тушди. Чинос ёнида муғуллар билан бўлган жанг 1365 йилнинг 20—22 май кунлари содир бўлди ва у тарихда «жангин лой» номи билан маълум.

Шундан кейин Мовароуннаҳрни яна муғуллар эгаллаб олдилар ва 1369 йилга қадар ҳукм юргиздилар.

САВОЛ ВА ТОПИШИРИҚЛАР:

1). Мовароуннаҳрнинг иккинчи марта муғуллар асоратига тушиб қолишининг асосий сабаблари нимада?

2). Муғуллар Мовароуннаҳрда яна уз ҳукмронлигинин ўрнатиш учун неча марта юриш қилганлар? Уларнинг тафсилотларинин айтиб беринг.

3). «Жангин лой» нима билан тугади? Мовароуннаҳр лашкарининг мағлубиятига нималар сабаб бўлди?

4). Б. Аҳмедовнинг «Амир Темур» тарихий романи асосида «Жангин лой» ҳақида реферат ёзинг.

О л т и н ч и д а р с:

АМИР ТЕМУР ЭЛ-ЮРТ ХАЛОСКОРИ

Мамлакат яна четдан келган душман оёғи остида қолган ўша оғир кунларда халқнинг нонинин еб, тузинин ичган амирлар жонинин сақлаб қочиб қолдилар. Лекин, эл-юрт ҳимоячисиз қолмади. Унинг оғир юкини Темурбек ўз елкасига олди. Темурбек муғул Мовароуннаҳрга биринчи бор бостириб киргандаёқ (1360 й.), ҳеч иккиланмай мамлакат ва халқи билан бирга бўлди, душманга қаршин кураш олиб боришга қарор қилди. Дастлабки

пайтларда қудратли душман билан бир ўзи курашиш имкониятига эга эмас эди. Мовароуннаҳрнинг Хожи барлос, Баён сулдуз, Боязид жалоир сингари катта амирларининг бир қисми Туғлуқ Темурхон ва мўғуллар Сирдарёдан ўтиши ҳамона, хоннинг олдига бориб тиз чўккан эдилар. Ушанда Темурбек ҳам ҳеч иккиланмасдан мўғул хонининг ҳузурига боришга мажбур бўлди. Чунки, вазият оғир ва шуни тақозо этар эди. Уша оғир дамларда мўғулнинг асосий кучлари Мовароуннаҳрга ичкариламасдан туриб, уларни тўхтатиш ва эл-юртни талон-торож ва таҳқирлашлардан асраб қолишни ўзига ният қилиб олди. Темурбек бунга маълум даражада, юқорида айтиб ўтилгандек, эришди. Қисқа бир фурсат ичида Темурбек Туғлуқ Темурхоннинг ишончини қозонди. Хон унга ота юрти бўлмиш Кешни, то Жайхун бўйигача булган ерларни ҳам қўшиб берди ва унинг маслаҳати билан иш тутадиган бўлиб қолди. Темурбек бир кун мўғуллар амир Бекчик, Хожибек ва Улуғ Туқтемир бошчилигида Қарши ва Хузор (Фузор) атрофидаги қишлоқларни талон-торож қилганини хонга арз қилганида хон амирларни тийиб қўйган. «Тузуқлар»да яна ўқиймиз: «[хон] амирларга бундан буён Мовароуннаҳрга боришларини манъ қилди».

Туғлуқ Темурхон Муғилистондаги носозлик ва айрим бекларнинг исёни туфайли Мовароуннаҳрни ўгли Илёсхўжахонга топшириб, ўзи юртига қайтиб кетгандан кейин (1360 й. кузда), Темурбекнинг Илёсхўжахон билан муросаси келишмай қолди. Хон уни катта амирликдан четлатиб, сипоҳийгир (қўшин тўпловчи) этиб тайинлади. Бош амирлик лавозимида ўзининг эски содиқ амири Бекчикни тайин қилди. Кейинча хон ва амир Бекчик чорасини топиб, Темурбекни йўқотиш пайига тушдилар. Темурбек кейинча бундай эслайди: «Улар (Илёсхўжахон билан амир Бекчик — Б. А.) Туғлуқ Темурхонга хат ёзиб «Темур бизга қарши исён туғини кўтарди», дедилар. Хон бу ёлғон гапларни чин ҳисоблаб, мени йўқотиш ҳақида ёрлиғ юборди. Бу ёрлиғ менинг қўлимга тушиб қолди. Ундан ўлимга маҳкум этилганимни билиб олдим».

Шундан кейин Темурбек фурсат топиб Илёсхўжахоннинг урдасини тарк этди; бирмунча вақт Хоразм ва Туркманистон чулларида жон сақлади. 1362 йили амир Ҳусайн билан қўшилди ва теvarак-атрофда юрган баъзи амирларни ҳам тўплаб, мўғулларга қарши курашни давом эттиришга қарор қилди. Шу мақсадда улар, Те-

мурбек билан амир Хусайн, Балх жилғасида куч тўплай бошладилар. Куп утмай, мўғуллар Амударёнинг сўл соҳилида пайдо бўлдилар.

Иттифоқчилар — Темурбек билан амир Хусайн Абу Саил ва Мингли Бўға бош бўлган уч минг кишилик мўғул қушинини шу ерда (Балх жилғасида) тор-мор келтирдилар. Бу — уларнинг мўғуллар устидан қозонган биринчи катта ғалабаси бўлди. Шундан кейин улар Балхни ҳам эгалладилар.

Темурбек ва амир Хусайннинг бу ғалабаси тез орада Мовароуннаҳрга ҳам ёйилди. Тоғу тош ва чўлу биёбонларда яшириниб юрган амирлар ҳаракатга келдилар. Ўша кунлари уларнинг баъзилари: Сулаймон барлос, амир Мусо Темурбек билан амир Хусайнни қидиришиб Термиз атрофига келдилар. Агар Темур билан Хусайн улар билан қўшилиш чораларини кўрганларида иш бошқача бўлур эди — ўша 1362 йилиёқ мамлакатни мўғулдан озод қилиш мумкин бўлур эди. Лекин амир Хусайн тамом ўзгариб қолди. Темурнинг «зудлик билан Жайхундан ўтиб амирларни топайлик», деган таклифига у «Биз қуббатулислом Балхда қолишни ихтиёр қилдик», — деб жавоб қилди. Темурбек бу мутакаббир, тангназар, шуҳратпарааст одамни яхши биларди. Шунинг учун унга бир нима деб ўлтирмади, курашни ҳозирча бир ўзи давом этдиришга қарор қилди. Ўша йилнинг кузида дарёнинг нариги соҳилига ўтиб мўғулнинг Пули сангинда¹ турган катта қўшинига қақшатгич зарба берди. 1363 йили у Темир қопуғдан ўтиб, яна бир-икки ерда мўғулни енгди. Ўша 1363 йили у ҳатто ота юрти Кешни ҳам қўлга киритди; шаҳарнинг бузилиб кетган ерларини тузатиш ва таъмирлашга киришди. Сўнг мамлакатдаги умумий вазиятни билиб келиш учун Қарши, Самарқанд, Бухоро ва Хўжандга хабаргирлар² жўнатди.

Орадан икки-уч кун ўтиб, хабаргирлар Илёсхўжахон катта қўшин билан Қаршидан ўтиб, Кеш тамон келаётибди, деган хабар олиб келдилар. Кешнинг қалъаси бузилиб ётган эди. Башарти мўғул Кешга яқинлашгудай бўлса, Темурбек озгина одами билан у билан курашишга қодир эмас эди. Шунинг учун ҳам у одамларини олиб Кеш атрофидаги тоғ-тошларга чиқиб кетмоқчи бўлди.

¹ Пули сангин — Ҳисор вилоятида Сурхоб дарёсининг сўл irmoғи бўлиб, Оби Ҳинтов устига қурилган тош кўприк.

² Хабаргир — хабар топиб келувчилар.

Лекин эртаси куні Самарқанд тарафлардан келган бир савдогар «Туглуқ Темурхон вафот этибдур ва Улуғ Тукте-мур билан амир Ҳомид Илёсхўжахонни олиб Муғулистонга жўнаб кетубдурлар, муғул аскарї эса Тошариқдан орқасига қайтиб кетибдур», — деган хабар олиб келибди. Темурбек буни Оллоҳ таолонинг унга ва Кеш халқиға кўрсатган инояти деб билди.

Уша кунлари Темурбекнинг йигитлари бориб Хузорни ҳам озод қилдилар. Йигитларға икки кун дам берилгандан кейин Жигдалик қалъасига бориб, уни лашкаргоҳға айлантирди, чунки бир тарафи Термиз ва иккинчи тарафи Самарқандға олиб борадиган йўл устида жойлашган бу ер ҳар жиҳатдан қулай эди. Орадан бир ҳафта утар-ўтмас Кешға келишда Темир қопуғда қолдирган йигитлари ҳам келиб қўшилдилар. Қирқ кун муқаддам Шер Баҳром бошчилигида Балжуонга жўнатилган аскарї ҳам Жигдаликка етиб келди. Муҳими, орадан бир-икки кун ўтиб-ўтмай икки минг аскар билан амир Ҳусайн ҳам Балхдан келиб, Темурбекка қўшилди.

Эртаси куни Темурбек билан амир Ҳусайн қўшинни олиб Хузорга келдилар ва йигитларини бўлажак жангларға тайёрлашға киришдилар, лекин бўлмади. Уч кундан кейин катта муғул қўшини амир Қорахўжа ва амир Ҳомид бошчилигида Хузорга яқинлашиб қолгани ҳақида хабар олинди. Шу атрофда икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Жанг оғир кечди. Иккала тараф ҳам катта талофат кўрди, лекин ғалаба, барибир, Темурбек билан амир Ҳусайн тарафда бўлди.

Темурбек билан амир Ҳусайн муғулларға Оби ёмда ҳам катта зарба бердилар. Муғулларнинг қолган-қутганлари Хўжанд тарафға қараб қочдилар. Хуллас, ўша йили муғуллар Тошкентдан ҳам кувиб чиқарилди.

Лекин, ҳуррият нашидаси узоққа чўзилмади. Илёсхўжахон 1364 йил мобайнида қаттиқ ҳаракат қилиб, катта қўшин тўплади ва 1365 йилнинг баҳорида яна Мовароуннаҳр устига бостириб кирди. Темурбек Темир қопуғнинг шимол тарафидаги ўлкаларда, амир Ҳусайн унинг жанубидаги ва Амударёнинг нариги соҳилига жойлашган ерларда ўз мавқеъини анча мустаҳкамлаб олган эдилар. Лекин, муғул барибир сон жиҳатдан каттароқ қўшинға эга эди. Икки ўртадаги уруш Чинос атрофидаги катта майдонликда 1365 йил 22 май куни тонгда бошланди. Аксига олиб, бир кун аввал чошгоҳда осмонни қора булут қоплаб, жала қуя бошлади. Ёмғир эртасига ҳам тўхтамади. Жанг майдони

ботқоқликка айланиб, отлар тиззасигача лойга ботиб кетадиган бўлиб қолди. Шунга қарамай. Темурбекнинг йигитлари жон олиб-жон бериб урушдилар. Темурбекнинг қушини муғулларнинг Шамғун нуён бош бўлиб турган баронғорини улоқтириб ташлади. Ғулда (марказда) турган Илёсхужахон ҳам чекинишга юз тутди. Афсуски, ғалаба яқин бўлиб турган бир пайтда амир Ҳусайн яна сусткашлик қилди. Қушинини турган жойида тўхтатиб, хиял утмасдан жанг майдонининг четига чиқиб олди. Темурбекнинг кўп бора қилган хитоб ва чақириқларини жавобсиз қолдирди. Темурбекнинг сўнгги чопарига эса «Ёғий билан чопишиб улишга тайёрман, лекин ботқоққа ботиб улишни истамайман», — деб жавоб қайтарди. Кейин қушинини олиб Сирдарёнинг нариги тарафига (жануб тарафига) утиб кетди. Шундан кейин Темурбек ҳам жангни тўхтатиб, чекинишга мажбур бўлди, «Зафарнома»да ёзилишича, амир Ҳусайн шу қадар қўрқиб кетган эдики, ҳеч ерда тўхтамай тўғри Соли саройга қочиб борди. Уни шу қадар ваҳима босган эдики, у Соли саройда ҳам тўхтамай, тўғри Амударёнинг нариги соҳилига қочиб ўтди ва тоғ оралиғида жойлашган Шабартуга¹ қочиб бориб яширинди.

Темурбек ўшанда дастлаб, Самарқандга чекинди. Лекин, у ерда жон сақлашнинг имкони йўқ эди. Шаҳар Чингизхон ҳуружидан (1220 йилдан) бери ярим вайрона бўлиб ётган эди. Унинг на девори ва на бирон бутун истехкоми бор эди. Шу сабабдан, у қолган-қутган аскарлари билан тўғри Кешга борди. Аммо у ерда ҳам қололмади. У ҳам Амунинг нариги соҳилига утиб кетди. Муғуллар эса жиддий қаршиликка учрамай, мамлакатнинг ичкарасига бостириб киришда давом этдилар.

Мавзу учун қўшимча материал

Жанги лой

(1365 йил илк баҳор)

Қиш тугаб, баҳор ўз жамолидан оламга гузаллик бағишлаган бир пайтда (1365 йил илк баҳорда) муғулларнинг бир ерга тўпланганлиги ҳақида хабар олинди. Ҳазрат соҳибқирон амир Ҳусайн ҳузурига чопар юбориб, уни

¹ Ш а б а р т у — Ҳиндукуш девонида жойлашган манзилгоҳ.

юз берган воқеадан огоҳ қилди. Амир Ҳусайн Амир Те-мурга лашкарнинг илғор қисмини тузиб илғорлаб бори-шини буюрди. Ҳазрат соҳибқирон Пулод Буғо, Зинда Чашм ва бошқа лашкар билан йўлга чиқди ва Оқар мав-зеига келиб тушди. У ерда то отлар ҳордиқ чиқаргунча бир неча кун тўхтаб турдилар. Амир Ҳусайн ҳам лаш-карни тўплаб келиб, Хўжанд сувидан¹ ўтди. Душман лашкарининг манглай (илғор) қисми яқинлашиб келди. Ҳазрат соҳибқирон Чинос билан Тошкент ўртасига ке-либ тушди. Унинг амри билан пиёдалар олдига четан тутдилар. Амир Ҳусайн ҳам етиб келди. У лашкарини сувдан ўтказиб, шу ерга жойлашди. Душман Бодом суви² ёқасини эгаллади. Шу пайт амир Ҳусайн ўз амирларига нисбатан бадғумон бўлиб, авзойи ўзгарган эди. Амирлар ва аркони давлатнинг ҳам иккиланмай амир Ҳусайнга бўлган ишончлари йўқолган эди.

Уша куни ҳар икки томон лашкарининг қоровулла-ри бир-бирларига яқинлашдилар. Муборак рамазон ойи-нинг аввалида (1365 йил 16 июнда) тарафлар саф ростладилар. Амир Ҳусайн ўнг қўлда турди. Қапбулда орлот қабиласидан Тилончи баҳодир турди. Қоровулда амир Улжойту, Шер Баҳром, Пулод Буғо, Фарҳод, Малик ва уларга ўхшаган номдор баҳодирлар турган эдилар. Ҳазрат соҳибқирон чап қанотда ўринлашган эдилар. У лашкарни тартиб-интизомга келтирди: Қапбулга амир Сор Буғони тайин қилди. Ҳировулга Темирхўжа ўғлонни жойлаштирди. Амир Жоку барлос, амир Ҳожи Сайфиддин, амир Мурод ва Аббос баҳодир-лар лашкарнинг гул (илғор) қисмини ташкил этдилар.

Улар қатъий азму қарор, зўр тиришиш билан душман устига юзландилар, лекин тўсатдан ҳаво ўзгарди. Осмон-ни қора булут қоплаб, қаттиқ ёмғир ёға бошлади. Камон ва ўқлар шу даражада ивиб кетдики, уни душманга отиш мумкин бўлмай қолди. Чопонлар ва этиклар ивиб битди... Лой ва балчиқ шу даражада эдики, отлар ўз ўрнидан қўзғо-лолмай қолдилар. Душман аскарлари наमत ва жомалар ёпишиб, жойларидан қўзғалмай ўлтирдилар... Чап қанот-да турган ҳазрат соҳибқирон душманнынги ўнг қанотиغا шикаст етказиб, уни жойидан улоқтириб ташлади. Илёс-хўжахоннинг лашкари тарқалиб кетди. Унинг канбулида амир Шангум турган эди, у ҳам қочиб қолди...

¹ Хўжанд суви — Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

² Бодом суви — Коржов товлан бошланиб, Арис сувига келиб қуйиладиган сув.

Аммо душманнинг чап тарафда (амир Хусайн қарши-сида) турган лашкари ғалиб келиб қувватланди ва Тилончи баҳодир ҳамда Зинда Чашмни қувватлашга ту-тинди. Душман лашкарининг қанбулида Шер Ажам бо-рарди. У мардоналик билан лашкарни қулаб, амир Хусайн турган ерга олиб бориб қуйди ва амир Хусайннинг гул (илғор) қисмини ўрнидан қўзғатди.

Амир Хусайн душман мағлуб бўлгани ва ҳазрат соҳиб-қироннинг ғалаба қозонганини кўргач, яна ўз лашкари олдига қайтди ва жойидан жилмагандай бўлиб турди.

Ҳазрат соҳибқирон навқари Тобон баҳодирни амир Хусайн ҳузурига юборди ва унга: «маслаҳат шулки, ит-тифоқлик билан яна бир бор душман устига бостириб борайлик ва мардонавар ҳужум қилайлик», — деди. Амир Хусайн бундан ғазабланди ва навқарга ушқириб, уни чу-нон калтакладики, у йиқилиб қолди. Ҳазрат соҳибқирон иккинчи марта Малик Ҳамдийни унинг олдига юбориб «маслаҳат шулким, душман устига бостириб борайлик, бу ишда сустлик қилмайлик», деб таъкидлади. Амир Хусайн яна ғазабланади... (Низомиддин Шомий. «Зафар-нома»дан).

САВОЛ ВА ВАЗИФАЛАР

1. Амир Темур ва амир Хусайннинг 1361—1365 йилларда олиб борган курашининг муваффақиятсизликка учраши са-баби нимада?

2. «Жанги лой» ҳақида сузлаб беринг.

3. «Жанги лой» ҳақида кичик бир иншо ёзиб беринг.

Еттинчи дарс:

САРБАДОРЛАР ҚЎЗҒОЛОНИ

Сарбадорлар («сар» — бош, «дор» — дор; бошини дорга тикканлар) қўзғолони номи билан тарихда икки қўзғолон маълум. Булардан бири 1337 йили Хуросонда бўлиб ўтган ва мўғуллар зулмига қарши, мамлакат ва халқнинг озодлиги ва мустақиллигини тиклашга қаратилган қўзғолондир. Қўзғолон Сабзаворнинг Боштин қишлоғида 1337 йилнинг 16 мартида бошланди. Унинг бошланиш тафсилотини машҳур таърихнавис олим Давлатшоҳ Самарқандий (1436—1495) бундай баён қилган: Мўғул тамғачилари (солиқ йиғувчилари) Бош-тинга келганларидан кейин бир неча кундан бери

қишлоқда жабр-зулм ўтказмоқда; тинч аҳолидан шароб ва маҳбубалар келтиришни талаб қилдилар. Халқ кечаси уларнинг устига бостириб бориб, тамғачиларни ўлдирдилар. Сўнг илк саҳарда Боштин қишлоғининг ташқарисида дор тикдилар ва ҳаммалари салла ва тақияларини дорнинг устига қўйиб тошбўрон қилдилар, ўққа тутдилар ва ўзларини «сарбадорлар» (бошини дорга тикканлар) деб номладилар. Хуросон сарбадорларининг бошлиғи шайх Ҳасан Журий бўлган.

Боштинда бўлиб ўтган воқеа тез орада бутун Хуросонга тарқалди. Ҳамма ерда мўғул мансабдорлари, қорувул ва ясовулларини ўлдирдилар; шаҳарларда турган мўғул аскарини қуролсизлантириб, ҳокимиятни қўлга олдилар; ораларидан бир кишини танлаб олиб подшоҳ деб эълон қилдилар. Сарбадорлар қўзғолонида асосан деҳқонлар, ҳунармандлар ва кичик ер эгалари қатнашган. 1337 йили улар Сабзаворни эгаллаб, уни сарбадорлар давлатининг пойтахтига айлантирдилар. Сарбадорлар Хуросонни 45 йил мустақил идора қилдилар. Давлатшоҳ Самарқандий сарбадорлардан подшоҳлик қилган саккиз киши ҳақида маълумот келтиради.

Уларнинг исм-шарифлари бундай: Абдураззоқ, Важиҳуддин Масъуд, хожа Али Шамсуддин, Паҳлавон Ҳайдар қассоб, хожа Лутфулла ибн Масъуд, амир Яҳё Каррубий, Паҳлавон Ҳасан Домғоний, хожа Али Муайяд.

Иккинчи қўзғолон ҳам сарбадорлар қўзғолони деб аталади ва 1365 йил июн ойининг охирида Мовароуннаҳрда, аниқроғи Самарқандда бўлиб ўтади. Бу қўзғолон ҳам мўғул истибдодига қарши қаратилган эди. Биз юқорида, 1365 йилнинг баҳорида мўғулларнинг яна Мовароуннаҳрга бостириб кирганликлари ҳақида ҳикоя қилган эдик. «Жанги лой»дан кейин улар, деярлик қаршиликка учрамай, Самарқанд устига қараб юрдилар.

Самарқанд ўша пайт чор-атрофи яп-яланг, ярим вайрона бўлиб ётарди. Чунки Чингизхон хуружидан кейин уни ҳеч ким тикламади. Бунинг устига шаҳарда лашкар ҳам йўқ эди. Илёсхўжахоннинг амирлари уни найзанинг учини оғритмасдан эгаллашга умид боғлаган эдилар. Лекин, мўғулларнинг умидлари пучга чиқди. Хайрият, шаҳарни ҳам, халқини ҳам ҳимоя қилувчилар бор экан ўша оғир кунларда. Улар халқ йўлига, эл-юрт озодлиғи йўлида жонини фидо қилишга тайёр одамлар эканлар. Уларни тарих китобларида сарбадор-

лар деб аташар эканлар. Сарбадорлар аҳолининг уч тоифаси: зиёлилар, ҳунармандлар ва ҳарбийлар орасидан чиққан кишилар бўлиб, ўзлари маълум ҳаракат дастурига эга эдилар. Улар эл-юртни қарийб 145 йилдан бери зулукдай сўриб келаётган муғул босқинчилари ва уларнинг маҳаллий халқ орасидан чиққан малайлари: катта ер-сув эгалари ва йирик савдогарлар зулмига қарши бош кўтариб, мамлакатда халқ ҳокимиятини ўрнатиш учун курашга бел боғлаган одамлар эдилар.

Шаҳар яна муғул босқини хавфи остида қолган ўша оғир кунларда бир умр халқнинг нонини еб, отини минган ҳокимлар эмас, балки уша сарбадорлар халқнинг жонига оро кирдилар. Муғул лашкари қорovuлининг¹ қораси кўриниши билан Самарқанд мадрасаларидан бирининг мударриси² Мавлонзода, наддоф (пахта титувчи) Абубакр Калавий, мерган йигит Хурдак Бухорийлар халққа раҳнамолик қилдилар.

Сарбадорларнинг етакчилари, хавф-хатар кучаймасдан, унинг олдини ола билдилар. Улар дарҳол шаҳар халқини масжиди жомийга йиғиб, юз берган аҳволни ўртага солдилар. Ушангла халқ якдил бўлиб Мавлонзодани ўзларига раҳнамо этиб сайладилар. Абубакр Калавий билан Хурдак Бухорий унинг ёрдамчилари этиб тайинландилар. Шундан кейин сарбадорларнинг етакчилари шаҳар мудофаасини ташкил этиш ва душманни тор-мор этиш режасини тузиб олдилар ва қурол кўтаришга қодир бўлган барча аҳолини лашкарликка сафарбар қилдилар. Сарбадорлар кечани-кеча, кундузни-кундуз демай ишлаб, шаҳарнинг кириш-чиқиш ерларини мустаҳкамладилар; катта-кичик кўчаларни у ер, бу еридан тўсиб ёнига тош ва темир парчаларини уйдилар.

Эртаси кун имомзои бомдоддан³ кейин Мавлонзода ва унинг ўринбосарлари муҳим бир қарорни — шаҳарда ҳокимият шу кундан эътиборан сарбадорлар қўлига ўтганлиги, божу хирож ва бошқа солиқларнинг миқдори бирмунча камайтирилгани, ислом жорий этилганига 700 йил кечганига қарамай, ҳамон халқдан ундириб келинаётган жизя солиғи⁴ бекор қилинганлиги ва қул

¹ Қ о р о в у л — қўшиннинг олд тарафи ва қанотларини қўриқлаб келувчи махсус ҳарбий қисм.

² М у д а р р и с — дарс берувчи; муаллим.

³ Н а м о з и б о м д о д — эрта тонгда ўқиладиган намоз.

⁴ Ж и з я — ўз дин-эътиқолида қолиш бадалига тўланган солиқ.

меҳнати бир қадар енгиллаштирилганлиги ҳақидаги қарорни эълон қилдилар.

Шундай қилиб, Самарқандда ҳокимият халқ қўлига ўтди. Лекин, Самарқанд сарбадорлари, Хуросон сарбадорларидан фарқли улароқ, ўзларини подшоҳ, деб эълон қилмадилар. Ҳукумат ишларини жамоа бўлиб адо этдилар.

Уша куни чошгоҳга яқин Илёсхужахон ва мўғуллар шаҳарнинг Шоҳи зинда шоҳ кучасида пайдо бўлдилар. Улар шаҳарни лашкардан ҳоли, бўм-бўш ҳисоблаб, бамайлихотир келар эдилар. Куча бошида, унинг икки тарафига қўйилган пистирмадагилар уларни сездирмай ўтказиб юбордилар. Лекин мўғуллар кучанинг у ер-бу ерига қўйилган тўсиқларга дуч келдилар. Ана шундай тўсиқлардан бири Чорсуга яқин ерда эди. Мўғуллар тўсиққа ўт қўйиб, ёндириб юбормоқчи бўлдилар. Лекин кучанинг икки тарафига қўйилган пистирмалардан ёғдирилган ўқ ёмғирига дуч келиб, уларнинг кўпчилиги отларидан қулаб ер тишладилар.

Шундан кейин мўғуллар манжаниқларни¹ ишга солдилар ва шаҳарни бомбардимон қилишга киришдилар. Ушанда кўп уй-жой, айниқса масжиду мадрасалар вайрон қилинди, тинч аҳолидан кўп одам ўлдирилди. Лекин Самарқанд ва унинг қаҳрамон халқи таслим бўлмади. Аксинча, каттаю-кичик жон-жаҳди билан курашни давом этдирди. Уруш борган сари қизиқ борди.

Бир сўз билан айтганда, босқинчиларнинг Самарқанд ва унинг халқини тиз чўкдириш учун қилган барча уринишлари беҳуда кетди. Бунинг устига мўғул босқинчилари халқнинг қарғиши ва яратганнинг қаҳрига учрадилар. Отлар ва бошқа чорваларига ўлат касали тегиб, кўп отларидан ажралдилар. «Зафарнома» муаллифи Шарафуддин Али Яздий келтирган маълумотларга қараганда, ушанда тўрт отлиқ мўғулнинг фақат биттасида от қолди, холос.

Шундан кейин мўғуллар қолган-қутган лашкарини олиб, мамлакатимиздан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар.

Сарбадорлар кўп сонли ва яхши қуролланган душман устидан ғалаба қилдилар.

Лекин Самарқанд сарбадорларининг ҳукмронлиги бир йилдан нарига ўтмади. Келаси йили (1366 й.) баҳорда Темурбек билан амир Ҳусайн аскарлари билан

¹ М а н ж а н и қ — тош парчаларини отувчи махсус қурлма.

Самарқанд атрофида пайдо булдилар. Улар Кони гилда¹ жойлашдилар. Эртаси кун сарбадорларнинг етакчилари амирларни қутлаш учун Кони гилга келганларида амир Ҳусайн хиёнаткорона иш тутди. Унинг амри билан Абубакр калавий билан Хурдак Бухорийлар улдирилдилар. Мавлонозодани Темурбек қутқариб қолди.

Мавзуга қўшимча маълумот:

Мавлонозода Бухорий ва Самарқандда сарбадорлар ҳаракатининг бошланиши.

Амир Ҳусайн ва амир соҳибқирон (Темур) «Жанги лой-»дан чекинганларидан ва Сайхуннинг бериги соҳилига ўтиб кетганларидан ва мўғул лашкари Самарқанд тева-рагига келиб тушганларидан кейин, маҳаллий халқ бу аҳволни кўриб бошда ҳайрон бўлиб қолди. Сунг хосу авом жомеъ масжидга туланиб, нима қилишини билмай тур-ди. Шу пайт Бухоро аслзодаларидан Мавлонозода исмли бир киши елкасига ўқдонини осиб ва белига қилич боғлаб оҳиста-оҳиста юриб бориб минбарга чиқди, йиғилганлар-га таъзим бажо келтирди, сунг баланд овоз билан халққа мурожаат қилди: «Бугун кофирлар мусулмонлар-нинг молу жонига қасд қилди. Халқдан божу хирож тулаб кун кечириб келган ҳоким, душманнинг қораси кўриниши билан мусулмонларни ўз ҳолига ташлаб, душман ҳузурига қочиб қолди. Шаҳар халқи ўзича халос бўлолмай-ди. Қиёмат кун бунга Сиз аслзодалар жавоб берасизлар. Ичингизда хосу авомга бош бўлиб, мусулмонларни халос қиладиган одам булса айтсин, биз унга эргашайлик». Асл-зодалар хомуш эдилар; ҳеч кимдан садо чиқмади. Шундан кейин Мавлонозода деди: «Буни ҳеч ким зиммасига олма-гандан кейин, агар бу ишни биз ўз зиммамизга олсак, бизга ҳамроҳ буласизларми? Бизга кумаклашасизларми?» Халойиқ рози булди ва уни сардорликка қабул қилди. Шун-дан кейин Мавлонозода хутба² ўқиди ва ҳаммани кофир-ларга қарши жангга чорлаб минбардан тушди.

Кун халқ унинг атрофига жамъ булди... дарвоза-ларга қўриқчилар тайинланди, кўчаларни чунон мус-таҳкамлаб тўсдиларки, ундан отлиқ одам асло ўтол-майдиган булди... Кучанинг теварак-атрофига камон-

¹ Кони гил — Оби раҳмат буйида жойлашган хушхаво ва хушманзара мазил. Одатда шаҳарликларнинг катта маросимлари шу ерда ўтказилган.

² Х у т б а — жумъа ва ҳайит намози олдида ёки янги подшо тахтга ўтказилиши муносабати билан ўқиладиган ваъз-насиҳат.

дорларни жойлаштирди... Хуллас, беркитилмаган бирон куча қолмади. Мавлонозоданинг ўзи 500 камонгирни олиб кучабоннинг охирига бориб турди. Мўғулларнинг қоровули ҳамма нарсадан юфил ҳолда ўша кучага кириб келди, пистирмалардан ўтиб, Мавлонозода турган ерга келиб қолди. Мавлонозоданинг ишорати билан улар ўққа тутилдилар, тошбўрон қилиндилар. Минг сипоҳий мажруҳ этилди, юз одам ўлдирилди.

Мўғуллар эртаси куни сафланиб хужумга ўтдилар. Лекин бунинг ҳам фойдаси бўлмади. Маъюс бўлиб орқага қайтдилар. Шаҳарнинг теварак-атрофини торож қилиб ўз юртлирига қайтиб кетдилар» (Низомиддин Шомий. «Зафарнома»дан).

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Сарбадорлар кимлар? Улар нима учун курашдилар?
2. Сарбадорларнинг биринчи ҳаракати қаерда бўлган? Улар тузган давлат ҳақида сўзлаб беринг.
3. Самарқанд сарбадорлари ўтказган ислохотлар ҳақида гапиринг.
4. Хуросон сарбадорлари Самарқанд сарбадорларидан қайси тарафлари билан фарқ қиладилар?
5. Самарқанд сарбадорлари ҳақида ёзилган қандай бадий асарни ўқигансиз?

С а к к и з и н ч и д а р с :

АМИР ҲУСАЙН БИЛАН ТЕМУРБЕК ЎРТАСИДАГИ ЗИДДИЯТЛАРНИНГ ЧУҚУРЛАШУВИ

Темурбек амир Ҳусайн билан 1362 йили бирлашганда фақат бир мақсадни — мамлакатни мўғул истибдодидан озод қилиш ва Чигатой улусининг бирлигини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Амир Ҳусайн эса, бобоси амир Қазағанга ўхшаб, фикру ёди олий ҳокимиятни қўлга киритиб олиш ва Чигатойхон тахтини эгаллаш бўлди. 1365 йили ва ундан кейин бўлиб ўтган воқеалар бuni яққол исботлади. Жигдаликда Темурбек билан мўғуллар ўртасида бўлиб ўтган урушда амир Ҳусайн, ўртадаги шартномага хилоф равишда, жангга кечикиб келди, тўғрироғи урушнинг тақдири ҳал бўлгандан кейин етиб келди. 1365 йили бўлган ва «Жанги лой» деб аталган қирғинбарот уруш-

да хиёнат қилди, кейинчалик Темурбекка қарши фитналар уюштирди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Темурбек аввал, кейин ҳам, яъни ҳокимиятни қўлга киритгандан (1370 й.) кейин ҳам, олий ҳокимиятга интилмаган. У Чигатойхон наслидан бўлган кишиларни, Буёнқули, Суюрғатмиш, Султон Маҳмудхонни қўллаб-қувватлади. Узини эса, фақат амир деб атаб келди. Чунки, у турк-мўғул халқлари ўртасида қонун тусига кирган ёсо ва юсунга қаттиқ риоя қилди. Биз бу ҳақда Темурбекнинг таржимаи ҳолига бағишланган биринчи дарсда батафсил тўхталиб ўтгандик.

Хуллас, ўша «Жанги лой» воқеасидан кейин ўртага тушган совуқчилик бора-бора душманчиликка айланди. Улар очиқчасига бир-бирини маҳв қилиш йўлига ўтдилар. Бунга айниқса амир Ҳусайн астойдил бел боғлади. Амир Ҳусайн ўша 1365 йилиёқ Соли саройдан Балхга кўчиб ўтди ва унинг қалъа, девор ва истеҳкомларини мустаҳкамлашга киришди. Бир сўз билан айтганда, ҳар иккала амир катта ва ҳал қилувчи урушга ҳозирлик кўра бошладилар.

Амир Ҳусайн Балхни мустаҳкам қургонга айлантирибгина қолмай, Балх вилояти, Қундуз ва Бадахшондан лашкар тўплай бошлади, унинг чопғунчилари (ғоротчилари) Амударёнинг шимолий тарафларига ўтиб, Чағониённинг қишлоқ ва шаҳарларини босдилар. Айрим ҳолларда эса Темир қопуггача бориб у ерга олиб борадиган йўл устида жойлашган касабалар¹ ва қишлоқларни талон-тарож қилдилар.

Амир Ҳусайн Темурбекни йуқ қилиб юбориш ниятида яна бир найранг ишлатди. У Темурбекка элчи юбориб, ўртада қадимдан мавжуд бўлган аҳд-паймонни янгилаш ва дўстлик ҳамда қариндошлик риштасини мустаҳкамлаш учун Чакчақдарада (Қашқадарё вилояти Деҳқонобод туманининг тоғлик ҳудуди) учрашишни таклиф қилди ва нияти холис эканлигига қўлига Қуръони каримни олиб қасам ичди. Темурбек бу учрашув аслида, қўйилган тузоқ эканлигини яхши биларди. Шунга қарамай, ўша ерга, амир Ҳусайн белгилаган пайтда борди. Лекин, эҳтиёт чорасини кўриб борди — 200 йигитини ўзи билан бирга олиб борди. Амир Ҳусайн эса, Танги чакчақга яхши қуролланган 1000 нафар сипоҳий билан келди. Оқибатда учрашув

¹ К а с а б а — 10 минг атрофида аҳолиси бўлган катта қишлоқ.

юз бермади. Темурбек бундай эслайди: «Ўзим бормадим, лекин амир Ҳусайнга ушбу байт мазмунида хат ёзиб юбордим:

Ёрга еткур сабо, ким макр қилмишдир манга,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.

Бу хатим амир Ҳусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлиб, уялди ва мендан узр суради. Мен (эсам) иккинчи бор унинг сузига ишонмадим».

Шундан кейин ҳам амир Ҳусайн рақибини доғда қолдирмоқчи булди ва Амударёнинг асосий кечувларига катта қушин йига бошлади. Лекин, Темурбек унинг бу режасини ҳам чиппакка чиқарди. У отини олдинроқ қамчилаб қолди. 1370 йилнинг 13 марти кuni у катта амирлари: Жоку барлос, Сайфуддин барлос ва Аббос баҳодирларни ҳузурига чақиртириб, ёпиқ кенгаш утказди; шу ернинг узида Балх устига, амир Ҳусайнга қарши юриш бошлаш ва душманни Балх атрофида босишга қарор қилинди.

Хуллас, Балх устига юриш 1370 йил 15 март кuni эрта тонгда бошланди. Термизга яқинлашганларида, ундан уч фарсах (18—21 км.) берида жойлашган Биёқишлогига, Андхуд сайидзодаларидан саййид Барака ҳазрат соҳибқироннинг олдидан пешвоз чиқдилар ва унинг қўлига, ҳамманинг олдида, ногора билан байроқ тутқиздилар. Байроқ билан ногора, мусулмонлар ода-тига кура, тож-тахт рамзи бўлиб, уни олий мартабали руҳонийнинг қўлидан олиш тез орада унинг тож-тахт ва салтанат эгаси бўлишлигига ишора эди.

Лашкар билан уғруқ¹ уша жойда икки кун хордиқ чиқаргандан кейин, дарё бўйлаб Чағониён вилоятидаги машҳур кечувлардан Чағона сари йўл олдилар, Темурбек ва унинг сафдошлари шу ерда лашкарни ва курол-аслаҳа ҳамда озиқ-овқат заҳирасини тулатиб олдилар, шу ерда Жоку барлоснинг саъй-ҳаракати билан Чақаниён ва Хутталондан анча лашкар йиғилди. Йўл-йўлакай Темурбекка сулдуз ва бошқа қавмларнинг лашкари ҳам қелиб қўшилди. Айвож кечуви олдида эса Баён сулдузнинг ўғли шайх Муҳаммад Қорқарадан кўп йигитлари билан келиб Темурбекка қўшилди.

Айвождан ўтиш хавотирсиз ва ташвишсиз кечди. Дарёнинг нариги соҳилида ҳам кўп одам Темурбекка

¹ Уғруқ — лашкарнинг озиқ-овқат ва курол-аслаҳа ҳамда олий ҳукмдор ва амирларнинг оиласи тушган махсус карвон.

келиб қушилди. Хулмга¹ етганларида уша ерда истиқомат қилиб турган ҳазора қавми келиб тобеълик ва хизматкорлик билдирдилар. Амир Ҳусайннинг Қундуздаги ноиб амир Ўлжой ва Бадахшон волийси Шоҳ Муҳаммад ҳам келиб Темурбекга тобеълик билдирдилар. Уша ерда утган йили амир Ҳусайндан қурқиб Олой тарафларга қочиб кетган амир Кайхусрав келиб Темурбек билан бирикди.

Хулласи қалом, Чигатой улусининг қўпчилик амирлари Темурбек тарафига утиб кетди. Амир Ҳусайнга қушилувчилар эса, деярлик бўлмади, аксинча унга тарафғузарлик қилувчилар аста-секин уни ташлаб кета бошладилар. У Темурбек билан бўладиган урушда яқинда Ҳирот тахтига ултирган малик Ғиёсиддин Пир Али Курт (1370—1389) ва Бодҳиз ҳокими Шамсуддин Муҳаммад куртларга қаттиқ ишонарди. Улар ёрдамга келади, деб ўйларди. Лекин улар уша оғир кунларда амир Ҳусайнга ёрдам қилини чўзмадилар. Амир Ҳусайн бир нарсага эътиборсиз эди. Биринчидан, ҳал қилувчи урушларда қўп нарса атрофидагиларнинг бирдамлиги ва садоқатига боғлиқ. Иккинчидан, очқўзлиги ва золимлиги билан кейинги йилларда қўп амирлари ва мулозимларини бездириб қўйди. У амирларидан ва ҳатто Темурбекдан, тоvon учун деб, ҳатто синглиси Ўлжой Туркан оқа (Темурбекнинг хотини)га тегишли қимматбаҳо матолар ва унинг зеб-зийнатларини тортиб олди.

Хуллас, Балхга ҳужум бошлаш пайти етган эди. Темурбек қўшинни Хулмда яна бир бор қўриқдан ўтказди. Олдинга ва теварак-атрофга қоровуллар юбориб, вазият синчиклаб текширилди. Йўллар, хусусан Шодиён дараси обдон тафтиш қилинди. Шундан кейин қўшин сафланиб ва тартиб билан Балх устига қараб юрди. Темурбекнинг қўшини Балхга боришда сўнги манзил ҳисобланган Қўҳи шодиённинг² ғарбий этагида, Балхоб дарёси соҳилида жойлашган Элбурз қалъаси бўлди. Темурбек ва унинг қўшинлари ийди рамазонни шу ерда кутиб олдилар, сўнг қурултой чақиртирилиб Чингизхон наслидан бўлмиш Суюрғатмиш ўғлон (1370—1388) хон этиб сайланди.

Қурултойнинг эртасига Темурбек қўшинини олиб

¹ Х у л м — Балхнинг шарқ тарафида, ундан уч кунлик масофада жойлашган Урта аср шаҳарчаси.

² Қ ў ҳ и шодиён — Балхнинг шарқий тарафидаги тоғлиқ жой.

Балх устига қараб юрди. Йўлда унга яна янги-янги одамлар келиб қушилдилар. Янгидан келиб қушилганлар орасида Шибиргон ҳокими Муҳаммадхўжа Апердининг ўғли Зинда Чашм ҳам бор эди. Замондош тарихчининг (Шарафуддин Али Яздийнинг) сўзлари билан айтганда «Темурбекнинг байроғи остига шу қадар кўп лашкар тупланган эдики, унинг савлатидан тоғу тош ва дашту биёбонлар ларзага келди». Бу сафар Амир Ҳусайнни Балхнинг мустаҳкам деворлари, қалъалари ва истехкомлари сақлаб қолармикин? Гапнинг тўғриси, бу гал уни фақат бирон фавқулодда ҳодиса сақлаб қолиши мумкин эди, холос.

1370 йил 5 апрел куни Балхнинг Ҳиндувон деб аталмиш ташқи қалъаси Темурбек лашкари тарафидан чор атрофдан қуршаб олинди. Қалъанинг жануб тарафидаги Навбахор дарвозаси қаршисига Умаршайх мирзо билан Жоку барлос, шаҳарнинг кун чиқиш тарафидаги Ҳиндувон дарвозаси қаршисига амирзода Жаҳонгир билан амир Оқ Буғо, шаҳарнинг кун ботар тарафида жойлашган Дарби воқеа дарвозасига амир Довуд билан амир Муайяд, шимол тарафдаги Хиёбон дарвозасига амир Сор Буғо билан Ҳусайн баҳодир қўшини билан қўйилди.

Балхнинг ташқари шаҳари (Ҳиндувон) учун бошланган шиддатли жанглар икки кун давом этди. Иккала тараф ҳам катта талофат кўрди. Огир жанглardan бирида Темурбекнинг энди ун олти ёшга кирган ўғли Умаршайх мирзо оёғидан ярадор бўлди. Урушнинг иккинчи куни Ҳиндувон дарвозаси тарафдан шаҳарга қаттиқ зарба урилди. Жаҳонгир мирзонинг бир гуруҳ жасур йигитлари кечга яқин дарвозани ёқиб юборишга муваффақ бўлдилар. Бошқа дарвозалар қаршисида олиб борилаётган жанглар ҳам муваффақиятли борди.

Охир-оқибат қамалдагиларнинг аҳволи огирлашди. Ортиқча қаршилиқ кўрсатиш бефойда эканлигини амир Ҳусайн ҳам тушунди. Нима қилиб бўлса ҳам жонини омон сақлаб қолиш пайига тушди ва Темурбек ҳузурига сулҳ сураб элчи юборди. Ҳазрат соҳибқирон агар у ўз ихтиёри билан таслим бўлса, уни омон қолдиришга сўз берди. Шундан кейин амир Ҳусайн дарвозадан чиқиб Темурбекнинг ўрдаси томон йўл олди, лекин ваҳима ва кўркўв босиб йўлидан қайтди ва дарвоза ёнидаги минбар ичига кириб яширинди. Лекин уни топиб олдилар ва кўл-оёқларини боғлаб, Темурбекнинг ўрдасига келтирилди. Амир Ҳусайн ўша кечасиёқ тигдан ўтказилди. Бу воқеа 1370 йил 12 апрел куни содир бўлди.

Мавзу учун қўшимча маълумот

Амир соҳибқироннинг муборак зотида суҳбатдош ва мулозимларини, гуноҳ қилиб қўйганда ҳам, иззат-ҳурмат қилиш унсурлари ҳолиб эди. Шунинг учун унинг қонидан кечмоқчи бўлди. Шу пайт амир Кайхусрав унинг чодирига кириб келди ва тиз чўкиб яқинда ўлдирилган биродари Кайкубоднинг хунини ундан талаб қилди. Ҳазрат соҳибқирон амир Кайхусравни бу раъйдан қайтармоқчи бўлди ва обидийда қилиб унга ёлворди. Амир Улжойту амир Муайяд Кайхусрав билан куз уриштириб олгач, унинг устига ташландилар ва уни ташқарига олиб чиқиб бўғизлаб ташладилар (Низомуддин Шомий. «Зафарнома»дан).

САВОЛЛАР ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Кўпчилик амирларнинг амир Ҳусайндан безиб кетишига нималар сабаб бўлди?
2. Элбурз қалъасида бўлиб ўтган қурултойда Чигатой улуси тахтига ким хон этиб ўтқизилди?
3. «Хун ҳақи»нинг маъноси нима?
4. Амир Ҳусайннинг қўлга олиниши ва ўлдирилиши тафсилюти ҳақида кичик бир иншо ёзиб келинг.

Т у қ қ и з и н ч и д а р с:

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ

Темур давлати ўз даврида нисбатан марказлашган давлат эди. Бу давлат, асосчиси (Амир Темур) кўзда тутгандай, мамлакатдаги барча ижтимоий табақалар (саййидлар ва руҳонийлар, олим ва фозил кишилар, аҳли ҳунар, зироатчилар, сипоҳийлар, савдо-сотик аҳли ва б.қ.)нинг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қилиши, маслаҳат ва кенгаш ила қаттиқ қўллик билан бошқарилиши керак эди.

Бу — давлат тузишда амал қилиш зарур бўлган **биринчи шартдир**.

Давлатни шакллантиришда амал қилиш лозим бўлган **иккинчи шарт-шароит** — бу салтанатнинг турт асосий устунини тўғри англаш ва унга суяна билиш. Бу устунлар қуйидагилар: 1) Ислом ва шариат ақидалари; 2) қадимдан амалда бўлган одатлар — йўсон ва тузуклар; қонун устуворлиги; 3) хазина; 4) райият, яъни меҳнаткаш халқ.

Амир Темур салтанатнинг шу тўрт устунига суяниб иш тутди ва давлатини шакллантиришда, уни бошқаришда шу устунларга суяна билди.

Эл-юртининг тақдири, райиятнинг туриш-турмуши кўп жиҳатдан марказий давлат тузими, унинг шаҳар, вилоят, туман ва катта-кичик қишлоқлардаги идораларининг иш юритишига боғлиқдир ва яна ўша муассаса ва идораларда хизмат қилиб турган мансабдорларнинг насл-насабли, имон-инсофли, талбиркор булишларига ҳам боғлиқ. Амир Темур давлат тизимини шакллантиришда шунга ҳам алоҳида эътибор берди. Масалан, ҳукуматнинг ижроия муассасалари (деволлари)ни бошқариб турувчи вазирлар, Амир Темурнинг фикрича, тўрт сифатга эга бўлишлари талаб қилинган.

Биринчиси — асиллик ва тоза наслик;

Иккинчиси — ақл-фаросатлилиқ;

Учинчиси — сипоҳу райият аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан яхши муомалада булишлиқ;

Туртинчиси — сабр-чидамлилиқ ва тинчликсеварлик. Вазирликга тайинлаш, унга эл-юртнинг инон-ихтиёрини топшириш хусусида ҳазрат соҳибқироннинг айтган мана бу уқдиришлари ҳам муҳимдир: «Кимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар, уни вазир ёки маслаҳатчи қилиб тайинласинлар, мамлакат ишларини, сипоҳ ва райият ихтиёрини унга топширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва қудрат (ҳокимият) берилсин» («Темур тузуклари», 94-бет).

Амир Темур маҳаллий ҳокимиятларда ҳам имон-инсофли, ишбилармон одамларни қўйдирди, улардан эл-юртни муҳофаза қилиш, райиятнинг мол-жонини ҳимоя қилиш, уни солиқ ундирувчиларнинг зулмидан ҳимоя қилиш, юртни обод қилиш, вилоятдан ўтаётган савдо карвонларини қўриқлашни қаттиқ талаб қилади. «Тузуклар»да ўқиймиз: «Маҳаллий ҳокимлардан катта-кичик шаҳарлар ва қишлоқларда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бунёд этиш, фақиру мискинлар учун лангархоналар¹ қуриш, беморлар учун шифохоналар қуриш топширилсин». Ҳазрат соҳибқироннинг мана бу уқдиришлари ҳам муҳимдир: «Амр қилдимки, райиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солиб

¹ Лангархона — яуловчилар қуниб утадиган ер; мискин ва етим-есирга таом бериладиган жой; гарибхона.

қўйишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш лозим. Негаки, райиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб келади».

Темурийлар давлатининг тизими ҳам, аввал утган давлатлар тизими сингари, икки қисмга: қонун чиқарувчи ва ижроия тизимларига бўлинган.

Қонун чиқарувчи тизим қурултой аталиб, у асосан йирик турк-мўғул қабилаларининг йулбошчилари иштирокида ўтган ва олий ҳукмдор истаган пайтда қақирилган. Қурултой уруш ва сулҳ, олий ҳукмдорнинг (подшоҳ, хон) сайланиши каби масалаларни муҳокама қилган ва қонунлаштирган.

Ижроия тизими девонлар ва бошқа олий давлат идораларидан иборат бўлган. Давлатнинг ижроия тизими (девонлар) қурултой қабул қилган қарорларни, подшоҳ фармонларини ва давлатнинг кундалик юмушларини ҳаётга татбиқ этган.

Тарихий манбаларда, хусусан «Тузуқлар»да айтилишича, Темур давлатини қўйидаги тўрт вазир бошқарган.

1) **Мамлакат ва райият вазир** — мамлакатнинг муҳим ва кундалик ишларини адо этган; райиятнинг аҳволини назорат қилиб турган, вилоятлардан йиғилган қирим-чиқим, олиқ-солиқлар ва уларни тақсимлаш, мамлакат ободончилиги ва райиятнинг фаровонлигини, мамлакатнинг умумий аҳволини назорат қилиб турувчи вазир бўлган. Уни бош вазир (вазири аъзам) деб аташ мумкин. У бош бўлган муассаса эса девони олий деб аталган.

2) **Сипоҳ вазирлиги** — сипоҳийларнинг умумий аҳволи (уларни юришлар олдида тўплаш, жойлаштириш, озиқ-овқат ва ҳарбий аслаҳа билан таъминлаш, уларнинг маоши ва нафақаларини ўз вақтида етказиб бериш билан шуғулланган. У бош бўлган муассаса девони тавочи деб аталган.

Учинчи вазир эгасиз қолган ер-сув, мол-мулкни, ҳақиқий меросхўрлари топилгунча, тасарруф қилиб туриш, шунингдек савдогарлардан олинадиган бож-хирож ва яйловдаги мол-қўйдан олинадиган закотни ундириш билан шуғулланган. Унинг девони девони саркор деб ҳам аталган.

Тўртинчи вазир салтанат ишларини, яъни давлат идораларининг сарф-харажатлари, подшоҳнинг турли маросимларига кетган сарфларни, умуман хазинадан кетган барча харажатларнинг ҳисоб-китоби билан шуғулланган. Ушбу вазирнинг ихтиёридаги девоннинг аниқ номи Амир Темур даврига оид манбаларда кўрсатилмаган. Фикримизча, у девони мушрифга ўхшаш бўлгани шубҳасиз.

«Тузуқлар»да чегара ерлар ва тобё мамлакатларни бошқариш ишларига масъул этиб яна учта вазир тайинлангани айтилади. Лекин ҳозиргача уларнинг номлари аниқланмаган. Фикримизча, улардан бири хорижий мамлакатлар билан олиб бориладиган муносабатларга бошчилик қилган олий давлат муассасаси — девони иншо, ёки девони расоил, деб аталган. Шунингдек девони мушриф (махсус назоратчилар девони) ва девони куззот (адлия ишлари девони) каби олий давлат муассасалари ва шу ишга нозирлик қилган вазирлар ҳам бўлган, албатта.

Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Амир Темур даврида давлат юмушларини адо этган қуйидаги олий лавозимлар: оталиқ, арзбеги, ахтабеги, аълам, баковулбоши, битикчи, дафтардор, жалолул-ислом, жарчи, зинбардор, кутвол, мажлиснавис, мирохур, мунший, муфтий, мухтасиб, мушриф, муҳандис, муҳосил, филбон, садр аъзам, соҳиб девон, ясовул, тавочи, фаррош, фақиҳ, хазинадор, хонсолор, чухра оғаси, шайхулислом, эшик оға боши, юртчи, қози аскар, қози аҳдос каби лавозимлар тилга олинади.

Арзбеги — олий ҳукмдорнинг ҳузурига арз-шикоят билан келган кишиларни қабул қилиб, уларнинг шикоятини подшоҳ(хон)га етказиб турувчи ва уларга жавоб қилувчи мансабдор.

Ахтабеги — подшо (хон)ларга тегишли отларнинг тасарруфига масъул бўлган мансабдор.

Аълам — фикҳ (мусулмон қонуншунослиги) ва бошқа илмлардан кенг маълумотга эга бўлган бу мансабдор қозиларнинг фаолиятини назорат қилган. Қози қабул қилган қарор ёки ажрим фақат аъламнинг тасдиғидан ўтгандан кейин кучга кирган.

Баковулбоши — подшоҳ (хон) ошхонасида хизмат қилиб турган ва овқат пиширувчилар тепасида турган мансабдор.

Битикчи — девонларнинг ёзиш-чизиш ишларига мутасадди бўлган мансабдор.

Дафтардор — Девони муставфий (молия вазирлиги)да олиқ-солиқ тўловчилар рўйхати, солиқлар дафтарини юритувчи мансабдор.

Жалол ул-ислом — олий ҳукмдорнинг буйруғи билан улус ва вилоят ҳукмдорларининг девонини тафтиш қилиб турувчи олий мансабдор.

Жарчи — подшоҳнинг фармонлари ва буйруқларини (масалан қўшинга сафарбарлик ҳақидаги буйруқларини) аҳолига етказиб турувчи мансабдор.

Зинбардор — подшоҳ (хон) отига эгар-жабдуқ уриб, уни миннишга тайёрловчи хизматкор. Юриш вақтида хоннинг заҳирадаги отини ўзи билан бирга етаклаб юрган.

Кадхудо — қишлоқ оқсоқоли.

Кутвол — қалъа ҳокими. Зиммасига уни доим мудофаага тайёр ҳолда тутиш, у ердаги қўшинга мутасаддилик қилиш вазифаси юклатилган.

Мажлиснавис — олий ҳукмдорнинг махсус ва махфий йиғилишларида бўлган гапларни дафтарга тушириб боровчи махсус котиб.

Мирохур — Подшоҳ (хон) отхоналарига қараб турувчи мансабдор. У олий ҳукмдорга тегишли барча чорпо ва отхоналарга мутасадди бўлган. Мирохур олий ҳукмдорнинг топшириғи билан уруш пайтида қўшинга бошчилик қилган; элчилик ва бошқа вазифаларни ҳам бажарган.

Мунший — подшоҳ(хон) нинг шахсий котиби.

Муфтий — мусулмон қонуншуносларининг бошлиғи. Шариат қоидалари асосида чиқарилган ҳукм (фатво) фақат унинг тасдиғидан кейин кучга кирган.

Мухтасиб — мусулмонлар тарафидан ислом ва шариат аҳкомлари қандай бажарилишини назорат қилиб турувчи диний мансабдор. Бу лавозим XVIII — XIX асрларда Бухорода раис деб аталган.

Мушриф — бош назоратчи; шахзодалар ва мансабдорлар тепасига қўйилган назоратчи.

Муҳандис — олий ҳукмдорнинг амри билан қурилатган бинонинг шакли ва қандай қурилиши кераклигини аниқлаб берувчи мутахассис;

Мухосил — буйсундирилган шаҳар халқидан ўлпон ундирувчи мансабдор.

Филбон — подшоҳ (хон)нинг урушга ўргатилган ва оғир юкларни ташувчи филларига қараб турувчи хизматкор.

Садр аъзам — садрлар бошлиғи; зиммасига вақф билан боғлиқ ишларни назорат қилиб туриш юклатилган олий мансабдор.

Соҳиб девон — давлатнинг барча девонлари ишини назорат қилиб турувчи олий мансабдор.

Тавочи — ҳарбий юриш олдидан барча вилоят, туман ва улуслардан белгиланган ерга лашкар йиғиб келувчи ҳарбий мансабдор. Одатда, у бу ишга жарчи билан бирга борган.

Фаррош — хон (подшоҳ) турар жойларини супириб-сидириб турувчи, олий ҳукмдор олдида меҳмон келганда тўшак тўшовчи кичик хизматкор.

Фақиҳ — фикҳ (мусулмон қонунчилиғи) илмининг билимдони. Амир Темур саройида етук фақиҳларини тутган. Афтидан ушбу лавозим эгаси давлатда қозилар ишини назорат қилган ва қонун устуворлигини таъминлаган.

Хазинадор — давлат хазинаси ишларининг тасарруфи билан машғул бўлган йирик молия мансабдори.

Хонсолор — олий ҳукмдор ва унинг меҳмонлари олдида дастурхон ёзувчи сарой хизматчиси, — дастурхончи.

Чухра оғаси — олий ҳукмдорнинг шахсий қўриқчилари (чухралари) бошлиғи.

Шайхулислом — мусулмонлар жамоасининг бошлиғи.

Эшик оғабоши — қабул маросимларини ташкил қилувчи мансабдор; сарой вазири.

Юртчи — ҳарбий юришлар пайтида олдиндан бориб подшоҳнинг чодирини тикишга раҳбарлик қилувчи мансабдор.

Қози аскар — ҳарбий судья.

Қози аҳдос — жинойи ишни қадимдан келган урф-одатлар ва тартиб асосида қўриб ҳал қилувчи судья.

Шариат қозиси — шариат кўрсатмалари асосида иш юритувчи судья.

Шубҳасиз яна кўпгина катта-кичик мансаблар бўлган. Бу масалани, янги манбалар асосида чуқурроқ ўрганиш керак бўлади. Лекин, келтирилганлардан ҳам Амир Темур кучли марказлашган давлатга асос солгани кўриниб турибди.

Маҳаллий ҳокимият, яъни вилоят, ўлка ва улуслардаги ҳокимият тепасига шахзодалар, йирик амирлар ва беклар қўйилган. Улар волий, улусбеги деб аталганлар.

Уларнинг ёнида доруга (шаҳар ҳокими), кутвол (қалъа бошлиғи), қози каби мансабдорлар туришган.

Шу ўринда яна бир муҳим гапни айтиб ўтмоқчимиз, Амир Темур фақат Мовароуннаҳрни ўз давлати тасарруфида идора қилди. 1370—1393 йиллар мобайнида бўйсундирилган мамлакатлар (Мугилистон, Эрон, Ҳиндистон, Озарбайжон, Ироқ ва бошқа мамлакатлар) 1390—1393 йилларга қадар ўзларининг маҳаллий ҳукмдорлари (Картлар, Сарбадорлар, Алийлар, Музаффарийлар, Жалоирийлар, ва б. қ.) қўлида қолдирилди. Бутун ҳокимият уларнинг қўлида бўлиб, марказий ҳукуматга (Самарқандга) хирож ва солиқларнинг бир қисмини тулаб турганлар ва олий ҳукмдорга ҳарбий юришлар пайтида аскар юбориб туриш мажбуриятини бажарганлар.

«Темур тузуклари»да қабул маросимлари, салтанат саройида вазирлар, амирлар, уламо ва бошқа тоифа кишиларининг ўлтириш тартиби ҳам қатъий белгиланган.

Салтанат мажлисида ўлтириш тартибига кўра, тож-тахт ва подшоҳни худди ой қўрғонлагандай ўраб ўлтирганлар.

Подшоҳнинг ўнг тарафидан унинг бахтиёр ўғиллари, набиралари ва яқин қариндошлари, даража ва мартабаларига қараб, ўлтирганлар. Саййидлар, шайхлар, қозилар, уламо, шуаро ва бошқа улуғ зотларнинг ўрни ҳам шу тарафда бўлган.

Кўшин бошлиқлари, амир ул-умаро, бекларбеги, нўёнлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, улус ҳамда туман бошлиқлари тахтнинг сўл тарафидан жой олганлар. Девонбеги, вазирлар, ўзга мамлакатлардан келган кишилар (элчилар) тахт қаршисидан жой олганлар. Элу улуснинг калонтарлари ва кадхудолар уларнинг орқасидан; баҳодирлар, атоқли ўғлонлар тахт орқасининг ўнг тарафида, қоровулбегилар тахт орқасининг сўл тарафида турганлар. Катта чодир эшиги олдида, тахт тўғрисида, ичкилар (подшоҳнинг хос хизматкорлари), подшоҳнинг хусусий ясовули, ўнгу сўлда эса, додхоҳлар тик туришган.

Айтиладиган яна бир муҳим масала шулки, Амир Темур ўз давлатида қонун устуворлигини таъминлади.

Маълумки, қадим-қадим замонлардан бери ўзбек халқининг ҳам, оила, мол-мулк, мерос, давлат билан фуқаро ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириб турувчи, жиноят ва жазо масалаларига тегишли қонун-

қоидалар бўлган. Шу масалалар бўйича ҳукм ёки ажрим чиқарувчи идоралари бўлган. Масалан, қозилар (шариат қозиси, аҳдос қозиси, қози аскар) ўз фаолиятида фақат ислом ва шариат кўрсатмалари, ёсо-юсун ва тузуқларгагина таяниб қолмай, балки улуғ фақиҳлар ёзган қўлланмалар (масоиллар) ва фатволарга ҳам таяниб иш юритганлар.

Жиноятга тортилувчининг айби фақат тўрт нафар гувоҳ олдида исбот қилингандан кейингина унинг устидан ҳукм чиқарилган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Амир Темур давлатида қонун барчага — вазирга ҳам, амирга ҳам, ҳоким учун ҳам, шаҳзода учун ҳам баробар бўлган. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сидан иккита мисол келтирамиз. Фарбий Эрон ва Озарбайжон ҳокими Мироншоҳ мирзо маишат ва кайфу сафога муккасидан кетиб, давлат ишларига эътибор қилмай қўйгани учун лавозимидан олиб ташланган, атрофидагиларнинг баъзилари эса, олий жазога мафкум этилганлар. Форс ҳокими Пирмуҳаммад султон етти йиллик уруш (1399—1404) пайтида сусткашликга йўл қўйгани учун у ҳам эгаллаб турган мансабидан олиб ташланган.

Умуман мамлакатимиз ҳудудида қадимда утган давлатлар тарихи, шулар қатори Амир Темур ва Темурийлар давлати тарихи яхши ўрганилмаган. Бу катта иш, истиқлол шарофати билан, энди бошланяпти.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Темур давлатининг тузилиши ҳақида сўзлаб беринг. Қурултойнинг вазифалари нимадан иборат булган?
2. Темур давлатида қандай девонлар ва мансаблар булган?
3. Темур давлатида қонуннинг кучи қандай булган?

Ў н и н ч и д а р с :

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ ВА УНИНГ МАҚСАДИ. УРУШЛАРНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Амир Темур 1371—1404 йиллар орасида Мўғулистон, Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Шом (Сурия), Ҳиндистон, Гуржистон, Арманистон, Кавказ орти ўлкалари

устига ҳарбий юришлар қилди. Биз узоқ утмиш, эски замон ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг қонуният ва ўша замонлардаги ҳукмрон мафкурадан келиб чиқадиган бўлсак, бундай урушларнинг объектив қонуниятлари борлигини очиқ англаймиз.

Биринчидан, қадим замонларда ва ўрта асрларда ўтган хонлар ва подшоҳлар ўз ижтимоий табақасининг намоёндалари, ўша бой-бадавлат табақалар тарафидан тахтга ўтқизиб қўйилган кишилар эдилар. Модомики, шундай экан, улар ўз табақасининг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қилишлари, яъни катта урушлар олиб бориб, уларнинг ер-сувларини кўпайтиришлари, мўмай ўлжа олиб, уларнинг бойлигига қўшимча бойлик қўшиб, уларнинг иқтисодий салоҳиятини оширишлари керак эди. Бунинг уддасидан чиқолмаган хон ва подшоҳларни улар тутиб турмас ва тахтдан улоқтириб ташлаб, ўзларига керактисини ўтқизар эдилар. Тарихий манбаларда бу ҳақда кўп мисоллар бор.

Иккинчидан, ўша замонларда хонлар ва подшоҳлар орасида жаҳонгирлик, яъни жаҳонга ҳоким бўлиш, ҳеч бўлмаганда унинг катта қисмини бўйсундиришга интилиш одати бор эди. Масалан, Искандар Зулқарнайн, Юлий Цезар, Чингизхон мана шундай ҳукмдорлар жумласидан эдилар.

Амир Темурнинг жаҳонгирлик фаолиятида ҳар иккала омил ҳам маълум даражада мавжуд, лекин масалага ҳаққоний ёндошадиган бўлсак, Темур фаолиятида мамлакатнинг тинчлиги ва барқарорлигини таъминлаш, яъни уни ташқи душмандан ҳимоя қилиш, ўз халқи, Ватанини жаҳонга машҳур этиш истаги асосий уринни эгаллаган.

Мамлакатимизнинг XIV асрнинг иккинчи ярмидаги аҳволига бир назар ташлайлик. Чингизхон хуружидан бери шаҳарларимиз вайрон, зироатчилик (деҳқончилик), ҳунармандчилик ва савдо-сотик тушкун бир аҳволга тушиб қолган эди. Нафақат Мовароуннаҳр, балки қўшни мамлакатларда ҳам феодал тарқоқлик, парокандалик ва узаро урушлар авжига минган, айрим ҳарбий-сиёсий гуруҳларнинг нафақат ўзларининг яқин қўшнилари ерларига, балки Мовароуннаҳр устига ҳам қилган талон-тарожлик хуружлари кучайган эди. Халқимизда «қўшнинг тинч — сен тинч», деган нақл бор. Қўшни мамлакатлар тинч бўлмагандан кейин, Мовароуннаҳрда тинчлик, барқарорлик, иқтисодий ва маданий юксалиш қаёқдан бўлсин?!

Амир Темур узининг ички ва ташқи сиёсатида асосан мана шу омилга суяниб иш тутди.

Тўғри, Амир Темур кўп йиллик курашлардан кейин ўз юртида феодал тарқоқлик ва парокандаликка барҳам берди, эл-юртни мўғуллар истибдодидан озод қилди, марказлашган давлат тузиб, эл-юртни ўз туги остига бирлаштирди. Лекин фақат биргина шунинг ўзи билан тинчлик ва барқарорлик қарор топмайди, мамлакатнинг ички аҳволи яхшиланмайди, унинг халқаро обрўси ортиб қолмайди.

Бунинг устига Чингизхон хуружидан бери нафақат Мовароуннаҳр, балки мўғулнинг оёғи теккан барча мамлакатларнинг иқтисодий аҳволи оғир, сиёсий вазият ёмон эди.

Амир Темур уткир сиёсатчи одам бўлгани учун бу вазиятни тўғри баҳолади, унга алоҳида эътибор берди. Айниқса мамлакатимизнинг теварак-атрофидаги вазиятни яхшилаш чора-тадбирларини кўрди. Фактларга мурожаат қилайлик. Мовароуннаҳрнинг шарқий-шимолий тарафида жойлашган Мўғилистонни олиб кўрайлик. Илёсхужахон ўлдирилгандан (1369 й.) кейин бу мамлакатда ҳам феодал тарқоқлик ва ўзаро урушлар кучайиб кетди. Мамлакатнинг шарқий қисмида дуглот амирларидан Қамариддин, Еттисув ва Чу тарафларда Анқо тўра, Иссиқкўл атрофидаги ўлкаларда Мир Каримберди, мамлакатнинг яна бир тарафида Мир Ҳақберди ўзига хон, ўзига бек бўлиб олган эдилар. Улар тез-тез Сайрам ва Тошкент, Туркистон ва Фарғона устига босқин уюштириб, тинч аҳолини талон-тарож қилар эдилар. Масалан, Қамариддин ва Мўғулистон беклари Темур салтанатининг дастлабки йилларида Тошкентни босиб олдилар. XIV асрнинг 80-йил бошларида улар Андижон устига бостириб келдилар, унинг теварак-атрофидаги ерларни талон-тарож қилдилар, шаҳарнинг ўзини эса бир ҳафта мобайнида қамал остида тутдилар.

Мамлакатимиз жанубида — Эронда, Ироқ ва Озарбайжонда ҳам вазият ёмон эди. 1336 йилдан кейин, яъни Элхонийлар давлати¹ инқирозга учрагандан кейин, Эрон, Озарбайжон ва Ироқ ҳам феодал тарқоқлик ва ўзаро урушлар гирдобига қолдилар. Масалан,

¹ Элхонийлар давлати — 1256—1335 йиллари Эрон билан Озарбайжонни идора қилган мўғул сулоласи.

Хуросонни сарбадорлар¹, картлар² ва жониқурбоний³ қавмининг амирлари бўлишиб олдилар. Эроннинг жанубий қисми (Форс вилояти)да маҳаллий Музаффарийлар сулоласи, Журжон устидан яна бир маҳаллий сулола — Саййидлар, Ироқ билан Қурдистон устидан Жалоирийлар, Катта ва Кичик Луристон устидан Ҳазораспийлар ва Инжу сулоласи, Озарбайжонда Қора куюнлу туркманлари ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар. Фожиа шунда эдики, улар ўртасидаги муносабат кўпроқ ўзаро келишмовчиликлар ва душманлик руҳида давом этарди; ўзаро зиддиятлар ва уруш-талашлар кучайган эди.

Мовароуннахрнинг шимолий ва ғарбий томонларида ҳам нотинчлик ҳукмрон эди. Оқ ўрдада ҳам, Олтин ўрдада ҳам вазият яхши эмас эди. Мазкур давлатларда Темур Малик, Тўхтамиш, Урухон, Пўлатхон ва қудратли амир Идику (Едигей) манғит ўрталарида ҳокимият учун муросасиз кураш давом этарди. Дашти қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннахрга шимол ва ғарбий-шимолий тарафлардан таҳдиди ва талончилик хуружлари кучайган эди.

Амир Темур ҳарбий юришларни Муғилистондан бошлади. У Чигатой улусини эски аслида тиклашни, ҳеч бўлмаса уни ўзининг таъсир доирасига киритиб олишни мақсад қилиб олди ва 1371—1390 йиллар ичида Муғилистонга етти марта ҳарбий юриш уюштирди. Исёнчи амирлардан Қамариддин, Мир Каримберди ва Мир Ҳақбердилар тор-мор келтирилдилар, лекин Анқо тўра Ардиш (Иртиш) дарёсининг нариги тарафларига ўтиб кетди ва кўздан ғойиб бўлди. Ўшанда Амир Темур Чигатой улусини тиклолмади. Лекин барибир, Муғилистоннинг ҳарбий-сиёсий қудрати синдирилди. Энди у, маълум даражада, Темур давлатига итоаткор бўлиб қолди. Қамариддиндан (1369—1390) кейин хонлик тахтида ўлтирган Хизрхўжахон, Шамъи Жаҳон ва бошқалар Амир Темур ва Улуғбекнинг чизган чизигидан чиқмадилар.

Мовароуннахр билан Темур давлати учун энг катта хавф-хатар Дашти қипчоқ тарафдан эди. Бу айниқса Тўхтамишхон Оқ ўрда билан Олтин ўрдани бирлаш-

¹ Сарбадорлар — Хуросоннинг ғарбий қисми (маркази Сабзавор) — ни 1337—1381 йиллар орасида идора қилган ҳукумат.

² Ғур билан Хиротни XIII—XIV асрларда идора қилган сулола.

³ Жониқурбоний — Обивард. Сарахс ва Нисони илг. уйрот (қолмоқ) қавмидан чиққан сулола.

тиргандан кейин кучайиб кетди. Олтин урда Мовароуннахрга икки тарафдан: ғарбий-шимолий ва ғарб тарафдан хавф туғдира бошлади. Дашти қипчоқликлар Мовароуннахрга купинча қиш ойларида бостириб кириб, тинч аҳолини қон қақшатар эдилар.

Масалан, 1387 йили қишда Тўхтамишхон ҳазрат соҳибқироннинг Мовароуннахрда йўқлигидан (у ўша йили Эрон юришида эди) фойдаланиб, Ясси, Сигноқ, Жиззах, Самарқанд, Қарши ва Бухоро теварагидаги қишлоқ ва шаҳарларни талон-тарож қилди. Тўхтамишхоннинг ғаротчилари ўша йили Фузоргача бордилар. Ўшанда улар Қозонхоннинг асосий қароргоҳларидан Занжир саройни ёқиб кулга айлантириб кетдилар.

Олтин ўрда лашкарининг яна бир қисми, Хоразм лашкари билан қўшилиб, Бухоройи шариф ҳудудига бостириб кирдилар ва унинг қишлоқ ҳамда касабаларини торож қилдилар. Бу билан кифояланиб қолмадилар. Ҳатто Бухорони қамал остига олдилар. Ўшанда Дашти қипчоқликлар Мовароуннахрнинг мустаҳкам истеҳкоми бўлмаган шаҳарларини беармон талон-тарож қилдилар. Олтин ўрда ва хоразмлик ғаратгарлар ўша йиллари тез-тез Қарши ва Фузоргача бўлган қишлоқларни чапғун қилдилар.

1394 йили Тўхтамишхон катта қўшин билан Озарбайжон устига қараб юрди. Амир Темурнинг сулҳ борасидаги таклифлари, элчи Шамсуддин Олмалиқий орқати қилган ваъз-насиҳатлари фойда бермади. Бу сафар Тўхтамишхон ҳаёт-мамот жанглари кучасига кириб олган эди. Амир Темур бошқа чора-тадбир топмагач, қўшинларини Ширвонот йўлига қараб етаклади.

Яна бир фожиа шундан иборат эдики, ўша йиллари Олтин ўрда зўр бериб Туркия, Миср, Жалоирийлар (Ироқ) ва Қора қуюнлилар султони Қора Юсуф билан Амир Темурга қарши ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузиш учун музокаралар олиб бораётган эди. Ҳазрат соҳибқирон агар бу иттифоқ барпо этиладиган бўлса, нима бўлишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у Ироқ ва Озарбайжон устига — Султон Аҳмад жалоир ва Қора Юсуфга қарши ўруш очишдан аввал, Тўхтамиш билан орани очик қилиб олишга қарор қилди. Бусиз Эрон билан Озарбайжонда ўз мавқеини сақлаб қололмас эди.

Бир сўз билан айтганда, Амир Темур Тўхтамишхонга қарши уч марта: 1389, 1391 ва 1395 йиллари юриш қилди. 1395 йил 17 апрел кuni Терак дарёси бўйида бўлган оғир жангда уни батамом тор-мор кел-

тирди. Ушанда Тўхтамиш яқин одамлари билан Фарбий Сибирга қочиб қўтилди. Олтин ўрданинг йирик шаҳарлари: Сарой Берка билан Хожи тархон (Астрахан) Амир Темур қўшинлари тарафидан ишғол қилинди.

Тўхтамишхон ва Олтин ўрданинг тор-мор этилиши нафақат Мовароуннаҳр, балки Россия, Шарқий Оврупо учун, балки жаҳон тинчлиги учун зўр аҳамият касб этди.

Бу ҳол, **биринчидан**, Россиянинг муғуллар зулмидан озод этилишини бўлмаганда 300 йилга тезлаштирди.

Иккинчидан, шарқий Оврупо халқларининг ҳам муғуллар ҳукмронлиги остига тушиб қолишининг олдини олди.

Учинчидан, 1395 йили Тўхтамишнинг тор-мор этилиши Олтин ўрда, Туркия ва Миср ўртасидаги ҳарбий-сиёсий иттифоқнинг шаклланишига йўл қўймади. Бунинг билан катта жаҳон урушининг олди олинди.

Амир Темур олиб борган яна бир катта уруш 1381 ва 1404 йиллар орасида Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Шом (Сурия) ва Ҳиндистон устига қилинган уруш бўлди.

Ҳиндистон устига қилинган ғазот уруши (бу уруш 11 ой — 1398 йилнинг май ойидан 1399 йилнинг 3 мартигача давом этди), бизнинг фикримизча, аслида ортиқча бўлди; фақат кўп ерлар вайрон бўлди. «Темурнинг Ҳиндистонга қилган ғазот уруши кундалиги» китобининг муаллифи Гиёсиддин Алининг сўзларига қараганда, урушга ўша йиллари Ҳиндистон ҳукумати тепасида турган мансабдорларнинг бепарволиги оқибатида ислом ва шариат асосларига путур етгани, ғайридинлар ва ислом душманларининг фаоллашиб қолганлиги сабаб бўлган.

Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Шом устига қилинган уруш эса, **биринчидан** бу мамлакатлардаги феодал тарқоқлик ва узаро урушларга чек қўйди ва **иккинчидан**, энг муҳими, Узоқ Шарқ ва Марказий Осиё мамлакатларининг Ўрта ер денгизи бўйидаги мамлакатлар ва улар орқали Оврупо билан кўп асрлардан бери узилиб қолган иқтисодий (савдо-сотиқ) ва маданий алоқаларини қайтадан тикланишига имкон яратиб берди.

Шу ерда яна бир муҳим гапни айтиб ўтишни зарур деб ҳисоблаймиз. Амир Темур бир умр отдан тушмай урушлар олиб борди. Жуда кўп мамлакатларни истило қилди. Лекин уларнинг **биронтасини ҳам уз** давлати

таркибига қушиб олмади, аксинча аввалги ҳокимлари ёки уларнинг авлодига топшириб қайтди. Бу ҳол XIV асрнинг 80-йиллари бошигача давом этди. Лекин, маҳаллий ҳукмдорлар: Музаффарийлар ҳам, Жалоирийлар ҳам, Қора қуюнлилар ҳам, Мозандарон ва Журжон саййидлари ҳам тиниб-тинчимадилар. Тез-тез исён кутариб, мустақиллик эълон қилавердилар. Шундан кейин, охири бўлмагач, у ерларга ҳоким қилиб ўз уғиллари ва набираларини юборди. Масалан, ушанда Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир — Ғазнига, Шохрух Хуросонга, Пирмуҳаммад ибн Умаршайх — Шерозга, Мироншоҳ — Султонияга, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонга ҳоким этиб юборилдилар.

...Хуллас, Амир Темур ўз мамлакатининг манфаати, тинчлиги ва хавфсизлиги учун курашди, душманларининг фитнасини олдиндан билиб, унинг чора-тадбирини курди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Амир Темурнинг Муғулистон билан олиб борган урушларининг асосий сабабларини айтиб беринг.

2. Тухтамишхон ва Олтин урда устидан қозонилган ғалабанинг аҳамияти нимада?

3. Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари устига қилинган ғарбий юришларнинг асосий натижаси нимада?

Ў н б и р и н ч и д а р с :

АМИР ТЕМУР — БУЮК БУНЁДКОР

Улуғ Навоийнинг мана бу шеъри ўта ибратли:

Бу гулшан ичра йўқдир бақо гулига сабот.

Ажаб саодат эрур яхшилик била қолса от.

Маъноси:

Бу жаҳонда абадий қолишнинг иложи йўқдир,

Не бахтки, яхши ном билан қолса от.

Одамдан қоладиган ёдгорлик яхши бир боғ, ҳеч бўлмаса бирон мусофирнинг кунига яраб қоладиган бир туп дарахт, жамоат фойдаланиши учун қурилган бир масжид ёки ҳаммом ва ниҳоят солиҳ фарзанддир. Тирикликда шу тўрт фарздан биронтасини қилиб кетган кишининг номи ўчмайди.

Амир Темур ҳам яхши ном қолдирган инсон. Буюк бунёдкор деган яхши ном қолган ундан. Биринчи нав-

батда халқига ҳамда мамлакатига эрк, тинчлик ва фаровонлик олиб келди. У Чингизхон ҳуружидан кейин вайрон бўлиб ётган шаҳарларни қайтадан тиклади, ободу фаровон қилди, Самарқанд, Бухоро, Шош каби шаҳарларимиз жаҳонга кўз-кўз қилса арзигудек шаҳарларга айланди. Юртимиз боғ-роғларга бурканиб, жаннат тусига кирди.

Мисол учун, Самарқандни олиб курайлик. 1371 йилнинг боши — 1372 йилнинг иккинчи ярмида шаҳарнинг кунботар тарафида, баланд тепалик ёнбағрида Арки олий деб аталган мустаҳкам бир қалъа қад кутарди. Шаҳарнинг девори мустаҳкам қилиб тикланди, унинг олти тарафлари дарвозаси: Оҳанин, Феруза, Сузангарон, Гозургоҳ, Бухоро ва Чорраҳа дарвозалари тикланди. Шаҳар арки ичида тўрт ашёналик иккита улкан сарой: Куксарой ва Бўстонсарой қад кутарди. Куксаройга давлат хазинаси, подшоҳга қарашли корхоналар (асосан қурул-яроғ ишлаб чиқарувчи корхоналар) ва қамоқхона жойлаштирилди. Бўстон сарой эса подшоҳга асосий қароргоҳ бўлиб хизмат қилган. Шаҳар кўчаларининг баъзилари ва бозор қайта қурилиб обод қилинди. 1404 йили Самарқандга келиб кетган Испания элчиси Клавихонинг «Эсдаликлари»да мана буларни ўқиймиз: «Самарқанд шаҳарида ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Татаристон (Олтин ўрда) ва бошқа мамлакатлардан, шунингдек ниҳоятда бой бўлган Самарқанд салтанатининг ўзидан келтирилган мол ва матолар сотилади. Илғари шаҳарга олиб келинган мол ва матоларни бир ерда тартиб билан жойлаштириб сотадиган жой йўқ эди. Подшоҳнинг амри билан шаҳарда икки тарафида қатор дуконлар қўйилган шоҳкўча, бозорларда расталар қурилди».

Амир Темур Самарқандда ҳар бир мўмин-мусулмон учун муқаддас ҳисобланган жойларни (зиёратгоҳларни) обод қилишга алоҳида эътибор берди, кўплаб катта масжид, мадраса ва хонақоҳлар қурдирди, янги бозорлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар ва бошқа жамоат биноларини бунёд этдирди.

Самарқанднинг энг катта зиёратгоҳларидан бири Афросиёб тепалигининг жанубий ёнбағрида жойлашган Шоҳи зиндадир. Бу ерда ислом аламдорларидан¹ пайгамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг амакиваччаси Кусам ибн Аббос, Амир Темурга қариндош бўлган бир

¹ Аламдор — байроқдор; тарғиботчи.

неча аёл: Туман оқа, Ўлжой энага, Ширин бека, шунингдек аслзодалар: амир Ҳусайн, ҳожа Аҳмад, Амирзода амир Бурундуқлар дафн этилган. Амир Темур, Туман оқа ва Бибихонимлар тарафидан мазкур қабрлар обод қилинган. Уларнинг тепасига зиёратхона ва даҳма (гўрхона)дан иборат гумбазли муҳташам иморатлар, масжид, хонақоҳ ва чортоқлар қурилган. Шоҳи зинда Мирзо Улуғбек замонида бир қадар ободонлаштирилди, хусусан Қозизода Румий мақбараси бунёд этилди. Амир Темур даврида бунёд қилинган яна икки зиёратгоҳ — Руҳобод ва Қутби чаҳордахум номи билан машҳур бўлган авлиё ҳожа Нуриддин басир қабрлари устига қурилган баланд мақбаралардир. Руҳобод XIV асрда ўтган йирик илоҳиёт олими шайх Бурҳониддин Сўғаржий (XIV асрнинг 80-йилларида вафот этган) нинг қабри устига қурилган юксак мақбара бўлиб, шаҳар кўкига кўрк қушиб турган. Иккинчи мақбара (Қутби чаҳордахум) Наводон ариғи соҳилида жойлашган ва шаҳарнинг тўрт тарафидан яхши кўриниб туради. Атоқли ёзувчимиз Садриддин Айнийнинг сўзларига қараганда, рус аскарлари, шаҳар ишғол қилингандан кейин, унинг пойдевори остига 40 линча қопда милтиқ дори кўмиб, уни портлатиб юборганлар; унинг томига қопланган тилло тунукасини эса олиб кетганлар.

Пойтахт шаҳарнинг яна бир олий зиёратгоҳи Темурийлар хилхонасидир. Бу олий иморат ичида Темурнинг суюкли набираси ва тахт вориси мирзо Султон Муҳаммад (1403 йили Боязид Йилдирымга қарши олиб борилган уруш пайтида Туркияда вафот этган), соҳибқироннинг ўзи ва ўғиллари Умаршайх, Мироншоҳ ва Шоҳрух, набираси Улуғбек, Темурнинг бош тарафида эса унинг пирларидан Мир Саид Бараканинг саганаси жойлашган. Ҳазрат соҳибқирон даврида, унинг шахсан бошчилигида қурилган олий бинолардан яна бири Бибихоним жомеъ масжидидир (1399—1404 йй.) Жомеъ масжид Бухоро хони Абдуллахон II ва унинг яқин одамларидан Кулбобо кўкалтошнинг саъй-ҳаракати билан 1590—1597 йиллари таъмирланган, лекин XIX аср охирида юз берган zilзила пайтида унинг асосий қисми яна вайрон бўлди.

Мустақиллик йиллари, яъни ҳозирги пайтда, Бибихоним жомеъ масжидини қайтадан тиклаш ишлари кенг кўламда олиб борилмоқда.

Амир Темур Самарқанд теварагида бир талай чиройли шаҳарчалар ҳам қурдирди ва уларга Миср, Да-

машқ, Бағдол, Шероз, Султония, деб от қўйди. Уйлаб кўрганда, бу гоёнинг тагида катта мақсад ва сиёсат ётади. Фикримизча, бу билан Темур Самарқандни жаҳоннинг ёруғ юлдузи, унинг теварак-атрофидаги шаҳарчаларни эса унинг атрофида айланиб турган йўлдош сайёра демоқчи, чамаси.

Шаҳарнинг теварак-атрофида ҳазрат соҳибқирон 1378—1404 йиллар орасида Боғи нав, Боғи жаҳоннумо, Боғи тахти қорача, Боғи Давлатобод, Боғи дилкушо, Боғи шамол, Боғи чинор, Боғи нақши жаҳон, Боғи баланд, Боғи амирзода Шоҳрух, Боғи майдон деган ўн иккита катта ва хушманзара чорбоғлар бунёд этди. Чорбоғларнинг баландроқ ерида муҳташам қаср, қаср олдида фавворалар ва гулзорлар қурдирди. Қасрлар кўпинча икки қаватли бўлиб, устунлари мармар тошдан, деворлари рангли кошинлар билан қопланган ва яна ички деворлари турли мазмундаги суратлар билан безатилган эди. Ибн Арабшоҳ бундай деб ёзади: «Ҳазрат соҳибқирон қасрларнинг қайбирига ўз мажлисларини... ўзи қилган жанглarning тасвирларини, расмий тантаналардаги суратларни, подшоҳлар, амирлар, саййидлар, уламо ва улуғ кишилар билан қурган мажлислари тасвирини чиздирган».

Умуман, Саманқанд Амир Темур замонида муҳташам ва чиройли бир шаҳарга айланди. Замондош тарихчи Ҳофизи Абрунинг ибораси билан айтганда, «ҳазрат соҳибқирон лойдан бўлган Самарқандни тошдан қайта қурди».

Амир Темур ота шаҳри Кеш (Шаҳрисабз)ни ҳам обод қилди. Юқорида айтиб ўтилди, ҳокимият тепасига келганининг дастлабки йилларидаёқ шаҳарнинг бузилиб ётган девори ва мудофаа иншоатларини қайта тиклатди.

Темур бу ерда ҳам кўплаб жамоат бинолари қурдирди. Булардан бири Дор ут-тиловат (Қуръон тиловат қилинадиган уй) деб аталади. Дастлаб, 1370 йили, бу ерга Темур отасининг пири Шамсуддин Кулолни дафн этдирган эди. Амир Темур 1374 йили қабр устига гumbазли мақбара қурдирди ва унга отасининг хокини ҳам олиб келиб қўйдирди.

Дор ут-тиловат Мирзо Улуғбек замонида, 1437—1438 йили, яна таъмирланди.

Шундай бинолар (мақбаралар)дан яна бири Дор ус-сиёдат (салтанат уйи)дир. Мазкур мақбара 865 йили вафот этган муҳаддис (ҳадис олими) Абу Муҳаммад

Абдаа ибн Наср ал-Кешийнинг қабри устига қурилган ва иккита мақбара, бир неча хужра ва хонақоҳдан иборат бўлган. Манбаларда ёзилишича, унинг ичида ҳазрат соҳибқирон ўзи учун ҳам бир даҳма қурдирган. Лекин, унга 1376 йили тўсатдан вафот этган тўнғич ўғли Жаҳонгир мирзо дафн этилди.

Шаҳрисабзда Амир Темур қурдирган (1380—1404 й.) энг катта ва машҳур бино бу Оқсаройдир. Клавихо ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг гувоҳлик беришларича, Оқсарой нафақат олий ҳукмдор ва унинг оиласи истиқомат қиладиган, балки давлат муассасалари ҳам фаолият курсатадиган жой бўлган. У ҳам замон ҳодисаларининг имтиҳонига учраб, ярим вайронага айланган. Ҳозирда унинг жануб тарафдаги пештоқи сақланган, холос.

Ҳазрат соҳибқирон она юрти Бухоройи шарифни ҳам обод қилди. Унинг саъй-ҳаракати билан пайғамбарлар, илоҳиёт олимлари, азиз-авлиёларнинг замон имтиҳонларига дучор бўлиб бузилиб ётган мозорлари таъмирланиб, эски аслига қайтарилди.

Булардан бири улуг илоҳиёт олими Сайфиддин Бухарзий (1190—1261)нинг мақбараси бўлиб, хонақоҳ ва даҳмадан иборат.

Яна бири Чигатой хонлардан Буёнқулихон (1348—1358) мақбараси бўлиб, юқорида тилга олинган Сайфиддин Бухарзий мақбараси ёнида жойлашган.

Яна бир зиёратгоҳ Чашмайи Айюб бўлиб, у ҳам замон ҳодисаларига дучор бўлиб, вайроналикка юз тутган эди. Ҳазрат соҳибқироннинг ҳиммати билан 1380 йили у ҳам қайтадан тикланди.

Амир Темур тариқат пешволари, шу жумладан Ясавия тариқатининг намоёндаларини ҳам кўп ҳурмат қилган. Тошкент яқинида бино этилган Занги ота (ҳақиқий исми Ойхўжа ибн Тошхўжа) ва унинг турмуш ўртоғи Анбар она мақбараларидир. Ҳар иккала мақбара ҳам XIV аср охирларида бино қилинган ва Туркистоннинг машҳур зиёратгоҳларидан бирига айланган. Шу боис кўп бор таъмирланиб, асл кўриниши ўзгариб кетган.

Ҳазрат соҳибқироннинг зўр ҳиммат ва саъй-ҳаракати билан бунёд этилган олий иморатлардан яна бири қадимий Ясси (ҳозирги Туркистон)да машҳур тариқат етакчиси ва шоир Аҳмад Ясавий (1105—1166 йй.) нинг қабри устига қурилган икки гумбазли баланд мақбарадир. Мақбара зиёратхона, даҳма (гўрхона) ва

хонақоҳдан иборат. Иморат икки йил (1397—1398) ичида гўзал ва нақшинкор қилиб қурилган. Уни қурган усталардан баъзилари (хожа Ҳасан Шерозий, Абдулваҳҳоб Шерозий, Абдулазиз ибн Шарафуддин Табризий)нинг исми шарифи бинода қайд этилган. Ҳазрат соҳибқирон зиёратчилар ва хизматкорларнинг маоши ва тирикчилиги учун унга катта ер-сувларни вақф қилган.

Замон утиши билан ёдгорлик нураган. Асримизнинг 60-йилларида уни таъмирлаш ишлари бошланган эди. Лекин, кейинги йилларда бу ишни мутахассис бўлмаган кишиларга ишониб топшириб қўйдилар. Ишқилиб охири хайрли бўлсин!

Эски Тошкентни Банокат (Бинкат) деб атар эдилар. У Сирдарёнинг унг соҳилида, Оҳангарон сойининг мазкур дарёга келиб қўшиладиган ерида жойлашганди. У ҳам Чингизхон хуружи пайтида вайрон этилган. Шу буйи ер билан яксон бўлиб ётар эди. Амир Темур 1392 йили уни қайталан мустаҳкам қилиб тиклатди ва уни кенжа ўғли Шохрух (1377—1447) шарафига Шохрухия деб от қўйди. Вайроналари ҳозирги Оққўрғон тумани (Тошкент вилояти)га қарашли Султон Сегизбоев номли давлат хўжалиги урамидадир. Маҳаллий халқ орасида «Шарқия» номи билан маълум.

Амир Темур нафақат Мовароуннаҳр, балки буйсундирилган мамлакатларда: Ироқ, Озарбайжон, Афғонистон ва б. қ. мамлакатларда ҳам ободончилик ишларини олиб борди. Масалан, у Боғдодни, Дарбандни тиклаган; муғуллар даврида бузиб ташланган жанубий Озарбайжонда, Урмия кули бўйида жойлашган Бойлақон шаҳарини тошдан қайта тиклатган, Қорабоғ ва Муғон даштига сув келтирган. «Зафарнома» муаллифи Шарофуддин Али Яздийнинг сузларига қараганда, ҳазрат соҳибқирон узидан ёдгор бўлсин деб, ихтиёрига киритган ҳар бир мамлакат ва шаҳарда бир олий иморат бино қилдирган.

Ҳазрат соҳибқирон бобомиз шундай буюк бунёдкор бўлганлар. У эл-юрт ободончилиги йўлида борини аямаган. XV асрда утган тазкиранавис олим Давлатшоҳ Самарқандий бундай деб ёзган: «Шохрух султон Самарқанд тахтига ултиргач (1409 й. — Б. А.), Амир Темурнинг Кук сарой ва Самарқанд аркида жойлашган ҳазинасига кирди. Аблаҳлар димоғи ақлдан холи бўлганидай, (Шохрух ҳам) ул хазинани ганждан холи

топли. Шундан кейин асоси бир нарсага теккандай бўлди. Қараса кузи ерда, чанг орасида ётган бир динор ақчага тушди. Зудлик билан уни олиб пешига артди, сўнг кўзларига суртиб «отамиздин қолган шу динор бирлан ғаний¹ бўлдик», — деди».

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Амир Темур Самарқандда қурдирган Бибиҳоним жомеъ масжиди ҳақида яна нималарни биласиз?
2. Оқсарой ҳақида испан элчиси Клавихонинг «Эсдаликлари»да нималар уқигансиз?
3. Ҳазрат соҳибқироннинг хорижий мамлакатларда қилган бунёдкорлиги ҳақида сўзлаб беринг?
4. Шоҳрухия шаҳари қасрда? У қачон бино этилган? Шаҳарнинг эски номини айтиб беринг.

Ў н и к к и н ч и д а р с :

АМИР ТЕМУР ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ ҲОМИЙСИ

Илм-фан ва маданият салтанат учун маънавий озуқадир. Буни Амир Темур яхши биларди. Шунинг учун ҳам у олим ва фозил кишиларни ўзига дўст тутган, уларнинг иззат-ҳурматини ўрнига қўйган, давлатни идора қилишда уларнинг кенгаш ва маслаҳатларидан фойдаланган. Буни у авлодига ҳам васият қилиб кетган. Масалан, «Тузуқлар»да уқиймиз: «...бахтли фарзандларим ва қудратли набираларимга маълум бўлсин-ким, мен саййидлар, уламо, машойих, оқилу донолар, муҳаддислар, тарихшуносларни сара ва эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим». Ибн Арабшоҳнинг айтишича, Темур шоирлар ва ҳазил-мутойиба аҳлидан кура олимларни кўпроқ хуш қуларди.

Тарихчилар (Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва б. қ.) нинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ўз саройига етук олимларни, хусусан илоҳиёт олимларини, фақиҳларни, риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия), тиббиёт (медицина), фалсафа, тарих, мусиқашунослик, илми аруз фанларининг етук намоёндаларини тўплаган. «Ажойиб ул-мақдур фи тарихи

¹ Ғ а н и я — бой.

Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») китобининг муаллифи улардан баъзилари ҳақида қисқа, лекин ута қимматли маълумотлар келтирган. Булар илоҳиёт олимлари Жалолуддин Аҳмад ал-Хоразмий, фикҳ олимлари Абдулмалик, Исомиддин ва шайх Шамсуддин Муҳаммад Жазоирӣ, илоҳиёт олими мавлоно Аҳмад, мусиқашунослар ота-бола Абдулқодир Мароғӣ ва Сафиуддин Мароғӣ, мусиқашунос Ардашир Чангӣ, шунингдек, файласуфлар Саъдуддин Тафтазонӣ ва Мир Саид Шариф Журжонӣ, йирик тарихчилар Низомуддин Шомӣ ва Ибн Арабшоҳ Ҳофизӣ Аbru ва б. қ. Ибн Арабшоҳ қайд этилган фан ва маданият намоёндалари билан бирга моҳир мўйқалам соҳиблари (рассомлар) Пир Аҳмад Боғи шамолий билан Абдулхай Бағдодийларнинг номини ҳам тилга олиб ўтган. Булар — Ибн Арабшоҳ таниган ва билган номлар. «Мана шулар, — деб ёзган эди олим, — мен топиб зикри ва исми хотирамга келган кишилардурлар. Аммо мен билмаган, ёхуд билган, лекин зикри ҳамда исми хотирамдан кутарилган кишилар сон-саноксиз бўлиб, ҳисоб-китобга сиғмайдур. Хулласи калом, Темур «ҳар бир фойдати жонни йиғиб нимаики бўлса сарасини Самарқандга келтирди. Натижада Самарқандга ҳар бир ажойиб фан аҳли намоёндасидан ва санъатларнинг ғаройиб услубидан, фазилати пешонасидан нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди».

Мавлоно Абдулмалик машҳур «ал-Ҳидоя» муаллифи Бурҳониддин Марғинонийнинг¹ авлоди бўлиб, мударрислик билан машғул бўлган. Шунингдек, мадрасадан бўш бўлган пайтларида одамларни шатранж ва нард ўйинларидан ўқитган; шеър ҳам ёзиб турган. Ҳадис олимларидан шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн ал-Жазоирӣ бўлиб, Амир Темур уни Румдан олиб келган. У Шерозда вафот этган. Амир Темур 1393 йили Шероздан олиб келган олимлардан Саъдуддин ат-Тафтазонӣ (1389 йили январ ойида Самарқандда вафот этган) ва Мир Сайид Шариф Журжонӣ (1339—1413)лар катта файласуф олимлардан бўлишган; араб ва форс тилларида ёзилган рисолатар, фикҳ, фалсафа ва астрономияга оид китоблар ёзганлар.

¹ Бурҳониддин Марғинонӣ (туғилган йили маълум эмас; 1197 йили вафот этган) — XII асрда ўтган йирик фикҳ олими.

Ибн Арабшоҳ Темур даврида ўтган тафсирчи олим, муҳаддис ва қори хожа Муҳаммад Зоҳид Бухорий ва мавлоно Фахруддинларнинг номларини ҳам ҳурмат билан тилга олади.

Амир Темур даврида ўтган йирик олимлардан яна бири хожа Муҳаммад Порсо эди. У Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларининг ҳаёт ва кароматлари ҳақида, умуман тасаввуфнинг назарий ва амалий масалаларига бағишланган кўплаб асарлар муаллифидир. Унинг «Рисолайи қудсия» («Қудсий калималар ҳақида рисола»), «Мақомати хожа Алоуддин Атор», «Фасл ул-хитоб» («Қаъбий хитоб»), «Маҳақ ал-орифин» (Маърифатли кишиларни фарқловчи маҳақ тоши¹), «Таҳқиқот» («Ҳақиқатни излаш») ва «Рисола» каби муҳим асарлари ўз замонидаёқ илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини қозонган.

Амир Темур ва Темурийлар замонида айниқса тарих фани тараққий этди. Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»си, Гиёсиддин Али Яздийнинг «Рўзномайи ғазовоти Ҳиндистон», Ҳофиз Абрунинг «Зайли Зафарнома» («Зафарнома»га илова), Тожиддин ас-Салмонийнинг «Тарихнома»си, Мирзо Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»), Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва икки азим дарёнинг қўшилиш ўрни»), Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» («Поклик боғи»), Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афрод ул-башар» («Инсон хабарлари ва фардларида дўстнинг таржимаи ҳоли»), Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарлари ўша замоннинг яхши илмий маҳсулидир.

Ўша замонларда — уруш-талашлар кучайган бир даврда табиблар ва Дор уш-шифо (шифо уйлари)га бўлган эҳтиёж катта бўлган. Шунинг учун ҳам табиблар ва шифокорларга ҳам эътибор катта бўлган. Манбаларда Темур ва Темурийлар даврида жуда кўп моҳир табиблар яшаганлиги ва тиббиётга оид муҳим асарлар ёзилганлиги ҳақида маълумотларни учратамиз. Булар орасида табиблар сардори мавлоно Фаррух, мавлоно Жалолуддинлар бўлган. Ибн Арабшоҳ ўша замонда моҳир табиблардан мавлоно Аҳмаднинг номини ало-

¹ Маҳақ тоши — қумуш ва алтинга суртиб, уларнинг соф ёки қалбакилигини аниқловчи маҳсус тош.

ҳида қайд қилиб ўтган. «У, — деб ёзади олим, — мисгар ва юлдузларга қараб ҳисоб оладиган, инсон тақдирини белгилайдиган олим киши эди. У менга: «мен юлдузларга қараб икки юз йилга ҳукми толеъ чиқардим» деган эди».

Шу ерда, таъбир жоиз бўлса, яна бир муҳим гапни айтиб ўтмоқчимиз. Амир Темур ва Темурийлар замонида меъморчилик ҳам махсус илм даражасига кутарилди. Муҳташам бинолар меъмор-муҳандислар тарафидан аввалдан чизилган тархлар (лойиҳалар) асосида, ҳазрат соҳибқироннинг бевосита раҳбарлиги остида қурилган. Улар нафақат бетакрор хусни-чиройи, балки мустаҳкамлиги билан Темурийлар давридан аввал ва кейин қурилган бинолардан ажралиб туради. Уларнинг бир қисми бизнинг замонамизгача етиб келган ва шаҳарларимизга кўрк бўлиб турибди.

Темур ва Темурийлар замонида хуснихат билан кўчирилган китоблар, биноларга ёзилган нақшин хатлар сақланган. Айниқса, сангтарошлар, ёғоч, металл ва тошга уйиб хат ёзувчи моҳир хаттотлар кўп бўлган. Ибн Арабшоҳ улардан ибн Бангир, Абдулқодир, юқорида исми-шарифи тилга олинган «Тарихнома» китобининг муаллифи Тожуддин ас-Салмоний ва уста Олтунларни тилга олиб ўтади. Муаррих, масалан, уста Олтун ҳақида бундай дейди: «У ўз ҳунарида бир мўъжиза, қимматбаҳо тошларга нақш солар, яшм ва ақиқга¹ Ёқут Ҳамавий² хатидан ҳам чиройлик хат билан уйиб ёзар эди.»

Темур ва Темурийлар даврида халқ амалий ва миниатюра санъати кенг ривожланди. Шоҳи зиндадаги Ширинбека оға (1385) ва Туманого (1405 й.) мақбаралари деворларига ишланган нақшлар, Гўри Амирга қўйилган чироқдон, Абулқосим Фирдавсийнинг ўлмас «Шоҳнома»си, «Эрон шоирлари антологияси» (XIV а. охири)га ишланган миниатюралар туркистонлик расом ва наққошларнинг баланд дид ва истеъдодининг ажойиб маҳсулидир. Самарқандлик мўйқалам соҳиблари ва хаттотлари орасида уста Абдулҳай, Пир Аҳмад Боғишамолий ва хожи Бангир Табризийларнинг номи санъатимиз тарихида алоҳида ўрин тутади.

Туркистонлик усталар, айниқса ёғоч ва тошга уйиб

¹ Яшм ва ақиқ — қимматбаҳо тошлар.

² Ёқут Ҳамавий — 1179—1229 йиллари яшаб ўтган адиб, сайёҳ, география олими. Ундан кўп жиддлик «Мўъжам ул-буддан» («Мамлакатлар лугати»), «Мўъжам ул-адибо» («Адиблар лугати») номли асарлар қолган.

нақш солувчилар; олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошлардан ишланган зеб-зийнат ва уй-рўзгор буюмларини ишлаб чиқаришда зўр шуҳрат қозонганлар. Туркистондаги хожа Аҳмад Яссавий ва Шоҳи зиндадаги мақбараларга тегишли буюмлар, уларнинг ўймакор эшиклари в. б. бунга яққол мисолдир.

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрларда Мовароуннаҳр билан Хуросонда адабиёт ва адабиётшунослик ҳам кенг ривож топди. Бу ҳақда машҳур адабиётшунос олим Давлатшоҳ Самарқандий (1435—1495) ва Алишер Навоийнинг «Тазкират уш-шуаро» ва «Мажолис ун-нафоис» асарларида қимматли маълумотлар келтирилади. Мазкур тазкираларда жуда кўп адабиётнамоёндалари ва адабиётшуносларнинг, масалан хожа Абдулмалик Самарқандий, Бисотий Самарқандий, хожа Исматулла Бухорий, Ҳиёлий Бухорий, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Саккокий ва бошқаларнинг номлари келтирилган. Лекин, афсуски, буларнинг айримлари ҳақида, масалан, Абдулмалик Самарқандий, Бисотий Самарқандий, Ҳиёлий Бухорийлар ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Масалан, хожа Абдулмалик Самарқандий Темур замонида шайх ул-исломлик лавозимида турган, лекин етук газалнавис шоир ҳам булган; Бисотий Самарқандий билан Ҳиёлий Бухорий бўрё (бўйра) тўқувчилик билан тирикчилик қилганлигидан бошқа маълумот йўқ.

Мавлоно Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Саккокий в. б. ҳақида кўпроқ маълумотга эгамиз.

Лутфий Алишер Навойдан аввал ўтган (1360—1460) туркийзабон лирик ва достоннавис («Гул ва наврўз» достонини ёзган) шоир сифатида зўр шуҳрат топган.

Ҳайдар Хоразмий XIV аср охирилари — XV асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган истеъдодли шоир. Давлатшоҳ Самарқандий унинг ҳақида бундай деган: «Султон Искандар мирзо¹ замонида фозил кишилардан мавлоно Муъинуддин Натанзий (тарихчи олим — Б. А.) ва мавлоно Ҳайдарлар бордир. Мавлоно Ҳайдарнинг туркий ва форсий тилларда битган яхши шеърлари бор ва у Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор»ига ўзбек тилида жавоб ёзиб, (уни) шаҳзода Искандарга бағишлаган».

¹ Султон Искандар мирзо — Амир Темурнинг набираси (Умаршайх мирзонинг ўғли); 1384—1415 йилларда Форс мамлакатининг ҳукмдори.

Дурбек ҳам Темур ва Темурийлар даврининг истеъдодли шоирларидан бири ҳисобланади. Дурбек асли балхлик, асосан, «Юсуф ва Зулайҳо» достони билан шуҳрат топди.

XV асрнинг биринчи ярмида Ҳалил султон ва Мирзо Улуғбек даврида ўтган истеъдодли туркийзабон шоирлардан яна бири Саккокийдир. Асосан газал ва қасида жанрларида ижод қилган. Алишер Навоийнинг сўзларига қараганда, газалнависликда Лутфий ва Саккокийга тенг келадиган шоир бўлмаган. Саккокий газалларининг асосий мавзуи муҳаббатдир.

XV аср ўзбек шеърятининг ёрқин юлдузларидан бири сифатида ном таратган шоирлардан бирлари Гадоий билан Атоийдир.

Гадоийнинг ҳаётига оид маълумотлар жуда кам. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида унинг ҳақида бундай дейилган: «Мавлоно Гадоий — туркийгўйдир, балки машоҳирдиндур. Бобур мирзо¹ замонида шеъри шуҳрат топди. Мавлононинг ёши туқсондин утибдур. Бу матлаъ унга тегишлидир:

Дилрабо, сенсиз тириклик балойи жон эмиш,
Ким, онинг дард қошида юз ўлун ҳайрон эмиш».

Шоирнинг ягона девони ҳозирда Париж миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Атоийга келсак, унинг асли Балх шаҳаридан бўлиб, Мирзо Улуғбек саройида нашъу намо топган олимлар ва шоирлар жумласидандир. Лирик шоир; газаллари равон ва содда услубда ёзилган. Шу жиҳатдан у халққа жуда яқин бўлган. Девони бор.

САВОЛ ВА ВАЗИФАЛАР

1. Амир Темурнинг Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Тошкент ва Туркистонда бунёд этдирган улуғ бинолари ҳақида сўзлаб беринг.

2. Темур ва Темурийлар даврида ўтган ҳадис ва фикҳ илмлари намоёндаларидан кимларни биласиз?

3. Лутфий, Гадоий ва Атоий ҳақида сўзлаб беринг.

¹ Бобур мирзо — бу ерда Хуросон подшоҳи Абулқосим Бобур (1449—1457) назарда тутилади.

Ун учинчи дарс:

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИ

Амир Темур даврида мамлакатимиз билан жуда кўп давлатлар: Византия, Туркия, Ҳиндистон, Испания, Франция, Англия, Олтин ўрда, Мўғулистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар иқтисодий (савдо-сотиқ), сиёсий ва маданий алоқа ўрнатдилар, лекин ҳали бу муҳим масала етарли даражада ўрганилмади. Бу ҳақда анча-мунча маълумот тупланган. Лекин улар мазкур масалани тула ечиб бериш учун етарли эмасдир. Биринчидан Темур давлати билан хорижий мамлакатлар: Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой, Венеция, Испания, Франция, Англия ва б. қ. давлат бошлиқлари уртасида олиб борилган ёзишмаларнинг ҳаммаси қўлимизда йўқ. Иккинчидан, шарқшунос олимлар (Абулхусайн Навоий, ибн Халдун, ибн Дўқмоқ, Ас-Суютий, ал-Калкошондий, Бадриддин ал-Айний, Форест, Перондини, Хингтон, Делавилла ва бошқаларнинг илмий изланишлари билан ҳам яхши таниш эмасмиз. Учунчидан, ҳеч бўлмаганда, Силвестра де Сасининг «Темур ва Мироншоҳнинг Франция қироллари билан олиб борган ёзишмалари» (1822), Марино Санудонинг «Венеция дожларининг ҳаёти» (Медиолини, 1733), Ж. Деловилланинг «Византия ва ғарб мамлакатларининг XIV аср охири ва XV аср бошларидаги ташқи сиёсати» (Париж, 1886) каби муҳим асарлари, Ватиканлик руҳоний, архиепископ Иоаннинг 24 бобдан иборат «Темурбек ва унинг саройидаги ҳаёт» деган қимматли асари (Париж, 1894) ва шуларга ўхшаш асарларни яхши билмаймиз. Бу китобларни топмай ва синчиклаб ўрганмай туриб, Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ҳақида узилкесил фикр айтиб бўлмаса керак.

Шундай бўлса-да, қўлимизда бор материал асосида Темур ва Темурийлар давлатининг хорижий мамлакатлар билан олиб борган алоқалари ҳақида дастлабки умумий фикрларни билдириб ўтса бўлади.

Биз ўрганган манбалар, шу қатори икки уртада олиб борилган ёзишмаларда келтирилган маълумотлардан қуринишича, Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ўз олдига қуйидаги вазифаларни қўйган:

1. Мамлакат хавфсизлигини таъминлаш;
2. Қўшни мамлакатларда, хусусан Мўғулистон,

Осиё, Оврупо мамлакатлари, Оқ ўрда, Олтин ўрда, Эрон ва Озарбайжонда ўз таъсирини мустаҳкамлаш;

3. Осиё ва Европа давлатлари: Туркия, Ҳиндистон, Хитой, Венеция, Испания, Франция ва Англия билан иқтисодий (савдо-сотиқ), элчилик (сиёсий), маданий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантириш.

Мовароуннаҳр мўғуллар истибдодидан халос этилиб, мамлакатда Амир Темур ҳокимияти ўрнатилди (1370 й.), лекин унинг сарҳадлари ҳали тинч эмас эди. Мамлакатнинг шимолий-шарқий сарҳадларида жойлашган Мўғулистонда улус беклари: Камариддин, Анқо тура, Мир Ҳақберди ва Мир Каримбердиларнинг исёнлари ва Тошкент билан Фаргона сарҳадларига қилиб турган талончилик хуружлари давом этарди. Шимол тарафда, Оқ ўрдада, Урусхон билан Тўхтамиш ўртасида Жўчи улусининг тож-тахти учун кураш кучайган, уларнинг Хоразм ҳукмдорлари билан қушилиб, Бухоро, Чоржуй ва Қарши устига қилган талончилик юришлари давом этарди. Тўхтамишхон Олтин ўрда тахтини ҳам эгаллагандан (1376 й.) кейин Дашти қипчоқ кучманчилари, тез-тез Озарбайжон сарҳадларига ҳам бостириб кириб, унинг шаҳар ва қишлоқларини талон-тарож қилабошладилар.

Буларни бартараф қилмай туриб, Темур ўз давлатининг хавфсизлигини таъминлай олмас эди. Манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, Амир Темур бу масалани музокаралар йўли билан ҳал қилишга уринди. Лекин, фойдаси бўлмади. Уни қурол воситаси билан ҳал қилишга мажбур бўлди. Амир Темур 1371—1389 йиллари олиб борилган етти ҳарбий юришдан кейин Мўғулистонда тинчлик ўрнатиш ва уни ўзининг таъсир доирасига киритиб олишга муваффақ бўлди.

Хоразмни Тўхтамишхон ва Олтин ўрда таъсиридан чиқариш ва у ерда ҳам тинчлик ўрнатиш осон бўлмади. Амир Темур бунинг учун ўн саккиз йил курашди.

Гурганжга икки марта Алафа тавочи ва шайхулислом хожа Жалолуддин Кеший бошчилигида элчи юборди. Лекин Ҳусайн сўфи билан Сулаймон сўфи, Хоразмнинг илгари Чигатой улусига тегишли бўлган шарқий-жанубий қисмини қайтариб бериш ҳақидаги талабни рад этдилар, Олтин ўрда билан алоқаларни узмадилар. Амир Темур қўлига қурол олишга мажбур бўлди ва 1388 йили, бешинчи ҳарбий юришдан кейин, Хоразмни итоатга келтирди.

Айниқса, Оқ ўрда билан Олтин ўрда Темур давла-

тига жиддий хавф туғдирар эди. Оқ ўрда хони Урусхон (1361—1376) бутун ўрдаси ва катта қўшин билан 1376 йили Сирдарё бўйида пайдо бўлди ва Саброн билан Сигноқ шаҳарларини босиб олди. Мовароуннаҳр учун катта хавф туғилди. Фақат Амир Темурнинг жиддий ҳаракатлари билан Урусхон Туркистоннинг шимолий сарҳадларидан қувиб юборилди.

Тўхтамиш Олтин ўрда тахтига ултиргандан (1376 й.) кейин нафақат Мовароуннаҳр, балки Эрон билан Озарбайжонга ҳам катта хавф туғдира бошлади. У Озарбайжон билан Мовароуннаҳр сарҳадларига қўшин тўплай бошлади.

Олтин ўрда ҳукмдорининг Мовароуннаҳр (қадимги Чигатой улуси) ва Эрон (Ҳалокуийлар давлати)га қарши олиб бораётган сиёсати бу янгилик эмас. Олтин ўрда бу сиёсатни XIII асрнинг урталаридан бери, яъни Ботухон ва Беркахон давридан бери олиб борарди. Улар, масалан, 1251 йили Мовароуннаҳрни уз таъсирига бўйсундириб олгач, Эронга қарши Миср, Туркия, Жалоирийлар давлати, яъни Ироқ билан иттифоқ тузишга ҳаракат бошлаган эдилар. 1261-62-йиллари Беркахон Миср султони Бейбарс (1259—1278) билан алюқа ўрнатди ва Ҳалокоуийлар давлати (Эрон)га қарши ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузиш ҳақида музокара бошлади. Шундан бошлаб икки давлат ўртасида борди-келди кучайиб кетди. Мисрлик тарихчи Амин ал-Ҳолийнинг сўзларига қараганда, шу даврдан бошлаб икки юз йил ичида улар эллик марта бир-бирларига элчи юборганлар. Мақсад битта: агар улар, Олтин ўрда билан Миср биргалашиб Эрон устидан ғалаба қилсалар, Миср Шом (Сурия)ни, Олтин ўрда эса Эронни ўзига қаратиб оларди.

Лекин, XIV аср охирларига келиб, икки ўртадаги борди-келдининг мазмун ва мақсади ўзгарди. Биринчидан, Олтин ўрда ва Миср иттифоқига Туркия, яъни Боязид Йилдирим билан Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалоир (1382—1410) қўшилдилар. Иккинчидан, мақсад ўзгарди. Асосий зарба Амир Темурга қарши қаратиладиган бўлди. 1384 йилнинг 26 мартада Миср-га Тўхтамишхоннинг элчиси келди. Миср тарихчиси ибн Тангрибердининг сўзларига қараганда, Тўхтамиш султон Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Барқуқ (1382—1389)га «ҳар иккимиз бир бўлиб, исёнчи Темурни йўқ қилайлик», деб таклиф қилади. Уша йили Миср-га келган Туркия ва Сивас ҳокими Бурҳонуддин Аҳмаднинг

элчилари мамлакатлари Амир Темурга қарши бўлган ўша ҳарбий иттифоққа қўшилишини айтдилар.

Лекин Амир Темур бу ҳарбий иттифоқнинг ҳаракатга келишига йўл қўймади.

Ўша йиллари Туркия Болқон уруши билан банд, Европанинг йирик давлатлари: Испания, Франция, Англия ва Германия Боязид Йилдиримнинг Европага солган хавф-хатаридан қаттиқ ташвишга тушган, уларнинг элчилари тинмай Қорабоғга, Темур ҳузурига қатнай бошлаган эдилар. Туркия ҳам Темурнинг Европа давлатлари билан иттифоқдош бўлиб қолишидан чўчиб, у билан борди-келдини кучайтирган эди.

Қисқаси, XIV асрнинг 90-йиллари Амир Темур Туркия билан алоқаларини узмади, бор кучини Тўхтамишга қарши қаратди. Иттифоқчиларни биттадан сафдан чиқариш сиёсатини тутди. 1395 йили Тўхтамишга, 1402 йили Йилдирим Боязидга ўлим зарбасини берди.

Темур ва Темурийлар давлатининг Франция ва Англия билан 1402 йилдан кейинги элчилик муносабатлари тинч-тотувлик, ўзаро савдо-сотиқни ривожлантиришга қаратилди. Мазкур мамлакат подшоларининг мактубларида бу ҳақда (савдогарларга, дини ва эътиқодидан қатъий назар, савдо-сотиқда, бож-хирож тўлашда тенг ҳуқуқ бериш, уларни ва карвонларини қуриқлаш ва ҳ. к.) маълумотлар учратамиз.

Темур ва Темурийлар давлатининг Шарқнинг энг катта давлатларидан Хитой билан муносабатлари ҳам ўша замоннинг талаблари даражасида бўлган. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотлардан қурилишича, икки ўртадаги муносабатлар Амир Темур даврида бир қадар жиддийлашиб қолган эди. Бунга Хитой ҳукмдорларининг улуг давлатчилик сиёсати сабаб бўлганди. Мин императорлари¹ Хитойга қўшни бўлган мамлакатларни Хитойга қарам мамлакатлар, халқини эса Хитойнинг табаалари деб ҳисоблар эдилар. Амир Темурнинг элчилари ва савдогарлари олиб борган совғасаломларини эса ўлпон деб атар эдилар. Темур ҳам Хитой элчилари билан шунга яраша муносабатда бўлди. Клавихонинг «Эсдаликлар»ида бундай маълумотни учратамиз. Клавихо келган йили (1404 й.) Самарқандга Хитой императорининг элчилари ҳам кел-

¹ Мин императорлари — 1368—1644 йиллари Хитойни идора қилган сулола.

ган эдилар. Улар ўлпон талаб қилиб келган эканлар. Эшик оғабоши¹ бошқа мамлакат элчиларини (шулар қатори Испания элчисини ҳам) Хитой элчисидан кейин ўтқизиб қўйган экан. Амир Темур буюриб, уларнинг ўринлари алмаштириб қўйилган. Ҳазрат соҳибқирон 1395 йили келган Хитой элчилари Ан Чжи-дао билан Го Цзини икки йилдан кейин — 1397 йили қабул қилди. Мазкур элчилик Хитойга 1405 йили қайтиб борган. «Мин сулоласининг тарихи»да Хитой элчиларининг Самарқандда қарийб ўн йил қолиб кетишига «ўлпон» хусусидаги тортишувларнинг чўзилиб кетганлиги сабаб қилиб кўрсатилган.

Шоҳрух ва Улуғбек даврида ҳар икки давлат — Темурийлар давлати билан Хитой ўртасидаги элчилик муносабатлари бирмунча ривожланди. 1409 йили Хиротга, Шоҳрух ҳузурига Хитой элчилари келган. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзларига қараганда, улар Амир Темурнинг вафоти туфайли Хитой императорининг таъзиясини билдириш учун келишган экан.

Орадан икки-уч йил ўтиб, 1412 йили Хиротга Хитой императорининг Ду-чжи Хун ва Данг-Чин бошчилигидаги иккинчи элчилиги келган. Хитой императорининг Шоҳрух номига йўллаган мактубидан маълум бўлишича, император ҳар икки давлат ўртасида яхши қўшничилик ва савдо-алоқаларини ўрнатишни таклиф қилиб келган.

Икки давлат ўртасидаги элчилик муносабатлари 1417 йиллардан кейин яна ҳам ривожланди.

Уша 1417 йили Хиротга Би-Бачин, Ту-Бачин ва Жот-Бачин бошчилигида катта Хитой элчилиги келди. Элчилар Шоҳрух номига махсус мактуб ва катта совгасаломлар (ов қушлари, кимхоб, фарфор ва чинни идишлар ва б. қ.) олиб келган. Императорнинг мактубида эса яхши қўшничилик ва ҳар икки мамлакат ўртасида савдо-сотиқни янада ривожлантириш таклиф этилади. Шоҳрух Хитой элчиларига зўр ҳурмат-эҳтиром кўрсатди ва қайтишларида Ардашир тавочи бошчилигида ўз элчиларини ҳам қўшиб юборди.

1419 йили Самарқанд ва Хиротга яна бир катта Хитой элчилиги келди. Улар билан бирга Шоҳрухнинг 1417 йили Хитойга юборган элчилари — Ардашир та-

¹ Э ш и к о ғ а б о ш и — подшоҳ қабулларини уюштириб турган мансабдор: саройбон.

вочи ва Оқбуқо ҳам қайтиб келдилар. Абдураззоқ Самарқандийнинг китобида Хитой императори мактубининг форсча таржимаси келтирилган. Мазкур мактубда, хусусан мана буларни ўқиймиз: «Ҳар икки томондан ҳам ғайрлик ва бегоналик пардаси олиб ташланмоғи мувофиқлиги, яқдиллик эшиги очилмоғи лозим, токи одамлар ва савдогарлар ўз истак-ихтиёрлари билан бир-бирлари ҳузурига борсинлар, йўллар хавотирсиз бўлсин». Шоҳрух Хитой элчиларининг қайтишида ўз элчиси Шодихожага бошқа Темурийлар: Бойсунқур, Суюргатмиш, Улуғбек ва Хоразмдаги ноиби амир Шоҳмаликнинг элчиларини ҳам қўшиб жўнатди. Шоҳрух ва Темурийларнинг элчилари Хитойдан 1422 йил 29 августда қайтиб келдилар. Бу элчилик Хитой билан Темурийлар давлати ўртасидаги яхши қўшничилик муносабатларини ривожлантиришда катта туртки бўлди. Икки ўртада қарвонлар узлуксиз қатнаб турди, маҳаллий ҳукмдорлар уларнинг хавфсизлигига масъул бўлдилар. «Бобурнома»да бундай мисол бор. «(Умаршайх мирзонинг) адолати шу мартабада эдики, Хитой қарвони келадурғонда Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг уйлик қарвонни андоқ қор босдиким (ундан) икки киши қутилди, (Умаршайх мирзо) хабар топиб, муҳассиллар¹ юбориб, қарвоннинг жамиъ жиҳатини забт қилди, ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бавужуди эҳтиёт сақлаб, бир-икки йилдан сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуриб, молларини солим тобшурди».

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Темур ва Темурийлар давлати ташқи сиёсатининг асосий вазифалари ҳақида сўзлаб беринг. Олтин ўрда — Миср — Туркия ҳарбий-сиёсий иттифоқининг моҳияти нимада эди?

2. Амир Темур, Шоҳрух ва Улуғбек даврида Хитой билан бўлган муносабатлар ҳақида нималарни биласиз?

¹ Муҳассил — бож олувчилар; солиқ ундирувчилар.

Ҳунартнинг дари:

АМИР ТЕМУР ТАНБЕҲЛАРИ

Амир Темур табиатан ақл-идроки, кенг феъли, мулоҳазали одам бўлган. Авлоди — болалари, набира-лари ва, ниҳоят, бизлар учун ёзиб қолдирган «Тузуқ-лар-и», бошқа моддий ва маънавий мероси ва қуйидаги танбеҳлари бунга мисолдир.

Биз унинг айтиб кетган танбеҳларини уша замонларда ёзилган тарихий китоблар, хусусан Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини ўқиб ўрганиш жараёнида, уша мўътабар китоблардан қўп учратган ва баҳоли имкон ёзиб олган эдик. Шулардан айримларини қуйида келтирамиз. Лекин, уларни келтиришдан аввал «танбеҳ» сўзининг маъно ва мазмунини аниқлаб олайлик. «Танбеҳ» сўзи асли арабча бўлиб, «огоҳлантириш», «насиҳат», «амр-фармон» маъноларини англатади. Демак, «танбеҳ» сўзини ўз вақтида қилинган огоҳлантириш, насиҳат деб тушунмоқ лозим.

Амир Темур танбеҳлари одамларни ақл-идрок ва мулоҳаза билан иш тутиш, ватанпарварлик, одил ва инсофли бўлишга, яхши-ёмонни ажрата билишга чақиради.

І. Адолат ва адлу инсоф билан иш тутиш ҳақида

* * *

Адлу инсоф билан жаҳон гулшани обод бўлур.

* * *

Адлу инсоф билан Оллоҳнинг бандаларини ўзингдан рози қил.

* * *

Адоват эмас, адолат керак.

* * *

Бир кунлик адолат юз кунлик тоат-ибодатдан яхшироқдир.

* * *

Бировдан ёмонлик ахтарма, айтсалар ишонма.

* * *

Бошингга кулфат тушганда ҳам ҳақгуй бўл.

* * *

Вазирлар ва амирлар хусусида яхши-ёмон гап қил-салар эшит, лекин ҳукм чиқарганда бор ҳақиқат очил-магунча, ҳукм чиқаришга ошиқма.

* * *

Душманингга ҳам жабр-зулм қилма.

Жабр-зулм ва ноҳақликдан ўзингни узоқ тут.

* * *

Салтанат ишларини муросаю малора, сабр-тоқат, меҳру мурувват билан юргиз.

* * *

Сенда бирон кишининг ҳақи бўлса, ҳақини унитма.

* * *

Сўзлагувчи гарчанд нодон бўлса ҳам, тингловчи доно бўлсин.

II. Бирлик ва ҳамжиҳатлик ҳақида

* * *

Агар сизлар бир тан, бир жон бўлсангизлар сизга адоват қилганларни енгасиз.

* * *

Агар сизлар тарқоқ ҳолда бўлсаларингиз, душманларингиз худди ҳовузга шўнғигандай қон дарёларингизда сузادилар.

* * *

Агар фикрингиз иттифоқга келиб, орзу-ҳавасингиз бир бўлса, фарзандларингиз улгайиб, душманларингиз мағлуб бўладилар.

* * *

Бирликсиз — куч бўлмас.

* * *

Одамлар тарқоқ ва раҳбарсиз бўлсалар, улар бирор нарсага яроқсиздирлар.

* * *

Сизга адоват қилганларга қарши бир тан, бир жон бўлсангиз, душманингизни енгасиз.

* * *

Қушилган — қутилур, қушилмаган — тутилур.

III. Кенгаш хосияти ҳақида

Ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир сўраб, фикрини бил.

* * *

Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат билан, қолган бир улушини эса қилич билан амалга ошир.

* * *

Кенгаш икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — юракдан чиққани. Тил учида айтилганини шунчаки эшитиб, юракдан айтилганини қалбинг қулоқларига қуйиб ол.

* * *

Кимки оқилона гапни эрларга хос шиддат билан сўзласа ҳам унга қулоқ сол.

* * *

Кенгаш аҳли бирлик, иттифоқлик билан сўзда собит, ишда саботли бўлишлари зарур.

* * *

Маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, ҳушёрлик ва фаоллик билан иш тут.

* * *

Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда, олдинда турган ишларнинг яхши-ёмон, фойдаю-зиён томонлари, уларни қилиш-қилмаслик ҳақида сўз очиб, улардан фикр сўра. Сўзларини эшитгандан кейин, ишнинг ҳар икки томонини мушоҳада¹ қилиб, фойда-зиёнларини кўнглингдан кечир, хатолик тарафларига кўпроқ эътибор бер.

¹ М у ш о ҳ а д а — ўз кўзи билан кўриш, гувоҳ бўлиш; бу ерда ишонч ҳосил қилмоқ.

Сипоҳни иккилантирадиган кенгашдан қоч!

* * *

Ҳар ишни кенгашган ҳолда қил.

* * *

Ҳар кимдан сўз олиб кенгаш сўра, аммо маслаҳатнинг яхши-ёмон тарафини уйлаб кўриб, тўғри ва са-воблисини танлаб ол.

* * *

Ўйлаб иш қилсанг, тадбиринг тақдирга тўғри келади.

IV. Аҳдига вафодорлик. Дўсту душман билан муомала қилиш ҳақида

Агар душманинг меҳр-шафқат, мурувват ва хайру эҳсонингни кўрсаю, кейин яна душманлик йўлини тутса, уни Парвардигори оламнинг ҳукмига топшир.

* * *

Агар душманинг паноҳингга бош уриб келгундай бўлса, яхшилик қил, мурувват курсат.

* * *

Аҳдига вафо қилмаган киши охири жазога мубтало бўлади.

* * *

Дўсту душмандан кимки ҳузурингга илтижо қилиб келса, дўстларга шундай муомалада бўлгинки, дўстлиги ортсин. Душманга эса шундай муомала қилгинки, душманлиги дўстликка айлансин.

* * *

Ёмонлик қилиб бошинг узра шамшир кутариб сенга зиён етказганларни ҳам, илтижо қилиб келганларида ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирингдан чиқар.

* * *

Кимки сенга дўстлик қилса, дўстлиги қадрини унутма. Унга мурувват, эҳсон, иззату икром курсат.

* * *

Содиқ ва вафодор дўст улким, дўстидан ранжимайд-ди, дўстининг душманини ўз душмани деб билади. Керак бўлса дўсти учун жонини беради.

Тузингни ичиб туриб ёмонлик қилган одамни Ҳақ Таолонинг ҳукмига топшир.

* * *

Яхшини ёмон кунда имтиҳон қил.

* * *

Қайси бир навкар нон-туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат пайтида соҳибидан юз ўгириб, ҳузу-рингга келса, ундай навкарни ўзингга душман деб бил ва ҳузурингдан қувиб юбор.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. «Танбеҳ» сузининг маъносини айтиб беринг.
2. Амир Темури танбеҳларида қайси масалалар кутарилган?
3. Танбеҳлар кимларга аталган?
4. Соҳибининг нон-тузини унутган хизматкорга қандай муносабатда бўлиш керак?
5. Танбеҳларда кенгаш ва машваратнинг аҳамияти ҳақида нималар дейилган? «Кенгаш» ва «машварат» сузларининг маъносини айтиб беринг.

Ў н б е ш и н ч и д а р с:

АМИР ТЕМУРНИ ЯХШИ ЎРГАНАЙЛИК

Амир Темури тарихда ўчмас из қолдирган буюк шахс: улкан бунёдкор, йирик давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси. Биз бугун бу ҳақиқатни яхши англадик ва биламиз. Фарбда, масалан, Италияда, Испанияда, Францияда, Англияда, Германияда бу ҳақиқат XVI—XVII асрлардан бери маълум. Мисол желтирамиз. Амир Темури ҳақидаги биринчи китоб 1553 йили Флоренция (Италия)да чиққан. Италиялик олим Перондини қаламига мансуб. Шу асрда испан тарихчиси Перо Мексиканинги «Буюк Темури тарихи» деган асари ҳам чоп этилди. 1582 йили Севилияда машҳур Испания элчиси Клавихонинги «Эс-даликлари»и нашрдан чиқди. Инглиз драматурги Хрис-

тофор Морлонинг «Буюк Темур» деган сахна асари ҳам шу асрда яратилди. Шундан бери буюк соҳибқиронга аталган асарларнинг кети узилмайди. Нафақат Европа мамлакатларида, балки бутун дунёда чоп этилмоқда. Улар лотин, итальян, испан, француз, немис ва инглиз тилларида ёзилган. Уларни яхши ўрганилса ва илмий истифодага киритилса ёмон бўлмасди. Баъзиларини ўзбек тилига таржима қилиб чоп этилса ҳам фойдадан ҳоли бўлмасди. Бунга ҳам етишармиз, иншоолло! Чунки биз Амир Темурсиз ва уни чуқур ва атрофлича ўрганмай туриб, кўҳна тарихимизни ҳам, жаҳон тарихи, илм-фани ва маданияти равнақига катта ҳисса қўшган буюк аждодларимизни ҳам, миллий қадриятларимизни ҳам билолмаймиз.

Ҳозирча шу кичик китобча улуг бобомизнинг ҳаёт йўли ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида озми-кўпми маълумот берар, деган умиддамиз. Бошқа асарларни ҳам рисолага қўшиб ўқисангиз Амир Темур ҳақидаги билимингиз ортади, чуқурлашади, кенгаяди. Бу асарлар ўзбек ва рус тилларида чоп этилган. Ўқийингизда ортиқча қийинчиликлар туғдирмайди. Биз улардан муҳим-муҳимларини қўйида келтирамиз.

«Темур тузуклари» — ҳазрат соҳибқироннинг давлат ва армия қурилиши ҳақидаги назарий ва амалий фикр-мулоҳазалари жамланган муҳим асар.

Бошқача номлари: «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари»), «Воқеоти Темурий» («Темур ҳаёти билан боғлиқ воқеалар»).

Асар муаллифи, яъни «Темур тузуклари»ни ким ёзганлиги ҳақида тарихшунос олимлар ўртасида икки хил фикр мавжуд. Жаҳондаги шарқшунос олимлардан фақат икки киши: инглиз олими Э. Г. Браун билан рус олими В. В. Бартольд «Темур тузуклари» Амир Темур тарафидан ёзилмаган, қолаверса у оригинал асар эмас. Шу боис унинг илмий қиймати йўқ, деб ёзганлар. Лекин, жаҳон шарқшуносларининг кўпчилиги, араб ва форс тилларида ёзилган қулёзма асарлар билимдони бўлган олимлар: Н. Д. Миклухо-Маклай, Ч. А. Стори, Дэви, Уайт, Г. Вамбери, Ш. Сомий ва б.қ. асарни Амир Темур ўз қўли билан ёзган, деб очиқ айтадилар.

«Темур тузуклари»ни яхши билган ва уни XVII асрда форс тилига таржима қилган Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатийнинг гувоҳлик беришича, асарнинг асли эски ўзбек (туркий) тилда ёзилган ва унинг асл нусхасини у Туркиянинг Ямандаги ноиби Жаъфар

пошонинг кутубхонасида қурган ва уни форс тилига таржима қилган ва 1637 йили ватанига (Ҳиротга) қайтишда Ҳиндистон подшоси Бобурий Шоҳ Жаҳон (1628—1657)га совға қилган.

Асар кўпгина жаҳон тилларига: инглиз, француз, рус ва ҳозирги ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилган. Таржималарнинг барчаси ана шу Мир Абу Толиб ал-Турбатийнинг форсча таржимасига асосланган, чунки унинг асл ўзбекча нусхаси сақланмаган.

«Темур гузуклари»нинг ҳозирги ўзбек тилидаги биринчи наشري (таржимон Алихон тура Соғуний) 1967 йили «Гулистон» журнали саҳифаларида ва 1991 йили «Ғофур Ғулом» нашриётида, Тошкентда чоп этилган. Иккинчи ўзбекча наشري, французча ва инглизча таржималари билан бирга, 1996 йили, русча наشري (форсча матни билан қўшиб) 1999 йили шу нашриётда чоп этилди.

Муҳтарам ўқувчи асарнинг 1996 ва 1999 йиллари амалга оширилган наشرларидан фойдалангани маъқул.

«Зафарнома» — Мовароуннаҳр ва Темурийлар давлати таркибига кирган мамлакатлар ва халқларнинг 1370—1405 йил 18 феврал орасидаги тарихидан баҳс юритувчи асар.

Асар XIV—XV асрнинг бошларида утган Озарбайжонлик (Эрон, Озарбайжон) йирик тарихшунос Низомуддин Шомий тарафидан 1402—1404 йиллар орасида ёзилган.

«Зафарнома» 1969—1972 йиллари араб ва форс тилларининг билимдони, ЎзРФА шарқшунослик институтининг катта илмий ходими Юнусжон Ҳакимжонов тарафидан ҳозирги ўзбек тилига таржима қилинган. Лекин, домланинг таржимаси ўша пайтда, айрим сабабларга кўра, наشر этилмай қолди. Асар 1996 йили Тошкентда, «ФАН» нашриётида чоп этилди ва ўқувчи ундан ҳеч иккиланмай фойдаланиши мумкин.

«Тарихнома» — Амир Темур вафоти (1405 й. 18 феврал)дан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросонда бўлиб утган воқеалар, аниқроғи Халил Султон даври (1405—1409)да мазкур мамлакатларда юз берган воқеалар ҳақида маълумот беради.

Асар муаллифи Тожиддин ас-Салмонийдир. Ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот жуда кам. Ибн Арабшоҳнинг сўзларига қараганда, у ҳазрат соҳибқирон даврида дабирлик (котиблик) қилган. Ундан аввал Жанубий Эрон (маркази Шероз шаҳари)ни идора қилган

Музаффарийлар (1314—1393) давлатида девони иншо (ташқи алоқалар вазирлиги)да котиб бўлиб хизмат қилган. 1409 йили Халил Султон исёни бартараф этилгандан кейин, Шоҳрухнинг амри билан Самарқанддан Ҳиротга олиб кетилган.

Тождидин ас-Салмоний мазкур асарида Шоҳрух тарихини баён қилмоқчи бўлган ва уни 1410 йили ёзишга киришган. Лекин, 1404—1409 йил воқеаларини ёзиб улгурган, холос.

Асарнинг немисча, русча ва туркча таржималари бор. Туркча таржима машҳур турк шарқшуноси профессор Исмоил ака тарафидан амалга оширилган ва 1988 йили Анқарада чоп этилган. «Тарихнома»нинг русча таржимаси (таржимон академик Зиё Буниёдов) ҳам мавжуд.

«Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»). Буюк мунажжим Темурийзода Мирзо Улуғбек (1394—1449) томонидан ёзилган. Мовароуннаҳр ва у билан қўшни мамлакатлар (Муғилистон, Эрон, Озарбайжон ва б.қ.) халқларининг XIII—XIV асрлардаги тарихини қисқа тарзда баён қилади. Хусусан Чигатой улуси тарихи ҳақида кенг маълумот беради.

«Тўрт улус тарихи»нинг инглизча (қисқача) ва ҳозирги ўзбек тилига қилинган таржималари (Тошкент, «Чулпон» нашриёти, 1994 й.) бор.

Асарни албатта ўқиб чиқинг, билимингиз ортади.

«Матлаъий саъдайн ва мажмаъий баҳрайн» (Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва икки азим дарёнинг туташган ери).

Шоҳрух мирзо замонида ўтган йирик тарихчи, дипломат Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) тарафидан ёзилган.

Асарда икки Абу Саид — Ҳалоқуйилар сулоласига мансуб бўлган Элхон Абу Саид (1317—1335) ва Темурийзода Султон Абу Саид (1451—1469) ҳукмронлиги орасида Эрон билан Озарбайжон ва қисман Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган воқеалар баён этилади.

Асарнинг биринчи қисми (1427 йилгача кечган воқеалар) ўзбек тилига таржима қилиниб (таржимон А. Ўринбоев) 1969 йили «ФАН» нашриётида чоп этилган.

Ибн Арабшоҳ (1389—1450) — Амир Темур уни 1401 йили Дамашқ фатҳ этилгандан кейин, 12 ёшлигида Самарқандга олиб келган. У шу ерда ўқиди, ҳазрат соҳибқироннинг саховати билан кўп мамлакатларни

бориб кўрди ва ўқиб улғайиб, замонасининг маълумотли кишиси бўлиб етишди.

Ибн Арабшоҳ Амир Темурга атаб «Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») номли асар ёзган (1437 й.) Унда ҳазрат соҳибқироннинг наслу насаби, ҳарбий юришлари, хотинлари ва болалари ҳақида, шунингдек унинг феъл-атвори ва сифатлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Лекин, нима сабабдандир, айрим ҳолларда, эҳтиросга берилиб, ота урнида бўлган, уни тарбиялаб вояга етказган улуғ бир инсонга нисбатан нонқурнинг ишини тутади ва унга маломат тошини отади. Лекин, барибир, ҳақиқат ҳаддидан чиқолмайди ва Амир Темурнинг улуғ бир инсон эканлигини эътироф қилади.

Асарнинг арабча матни бир неча марта Қоҳира, Калкутта (Ҳиндистон) ва бошқа шаҳарларда нашр этилган, кўп тиллар (лотин, француз, турк, инглиз)га таржима қилинган. Ниҳоят, 1992 й. унинг тўла ўзбекча нашри (таржимон У. Уватов) амалга оширилди.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида кўп тилларда ёзилган жуда кўп илмий монографиялар, илмий мақолалар, рисоалар ёзилган. Биз ҳатто уларнинг тўлиқ рўйхатига (библиографиясига) ҳам эга эмасмиз. Бу иш, яъни Амир Темур ҳақида ёзилган асарлар библиографиясини тузиш иши энди бошланди.

Муҳтарам ўқувчи қуйидаги китобларни ҳам топиб ўқисалар, уларнинг улуғ бобомиз ҳақидаги билимлари ортади.

1. *Бўрибой Аҳмедов*. Амир Темур (тарихий роман), Тошкент, 1995.

2. *Бўрибой Аҳмедов*. Соҳибқирон Темур (ўзбек, рус, ва инглиз тилларида), Тошкент, 1996.

3. *Бўрибой Аҳмедов*. Амир Темур ҳақида ҳикоялар, Тошкент, 1998.

4. *Бўрибой Аҳмедов*. Улуғбек (эссе), Тошкент, 1989.

5. *Бўрибой Аҳмедов*. Ўзбек улуси, Тошкент, 1992, 86—120-бетлар.

6. *Б. А. Аҳмедов, Р. Г. Мукминова, Г. А. Пугаченкова*. Амир Темур (жизнь, общественно-политическая жизнь), Ташкент, 1999.

7. *Пулат Зоҳидов*. Темур даврининг меъморий қаҳқашони, Тошкент, 1996.

8. *М. И. Иванин*. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане, СПб., 1846.

9. *Р. Г. Клавихо*: Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд 1403—1406., Эски испанчадан И. С. Муракова таржимаси, Москва, 1990.

10. *И. М. Муминов*. Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли (қўлёзма асарларда келтирилган маълумотлар асосида), Тошкент, 1968.

11. *И. И. Умняков*. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы, — в кн. «История Самарканда», т. I, Тошкент 1969, с. 173—195.

12. *Т. Файзиев*. Темурийлар шажараси, Тошкент, 1995.

13. *А. Ю. Якубовский*. Тимур (опыт краткой характеристики). — «Вопросы истории», Москва, № 8—9.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Фарбий Европада Амир Темур ҳақида ёзилган биринчи асарнинг муаллифи ким?

2. Нима сабабдан биз Амир Темурни урганишда орқада қолдик?

3. Ўзбекистонлик темуршунос олимлар ва уларнинг асарлари ҳақида гапириб беринг.

У н о л т и н ч и д а р с :

ШОН-ШУҲРАТИ ЖАҲОНГА ЁЙИЛГАН ИНСОН

1402 йил воқеаларидан сўнг, яъни жаҳонга, айниқса, Болқон ярим ороли ҳамда Европадаги халқлар ва мамлакатларга таҳдид солган Туркия султони Боязид I Йилдирим тор-мор келтирилгандан кейин, французлар Амир Темурнинг олтиндан қуйилган ҳайкалчасини қуйдириб, остига «Европа халоскорига» деб ёздириб қуйишган экан. Бугун бу улуғ зотни буюк бунёдкор, улуғ давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси сифатида бутун дунё таниди, тан олди. Катта давлат арбоблари, олиму фозил кишилар ҳазрат соҳибқирон ҳақида илиқ гапларни айтмоқдалар, унинг ҳаёти ва фаолиятига юксак баҳо бермоқдалар.

Қуйида шулардан айримларини келтирамиз.

* * *

«Амир Темурнинг асосий тарихий хизмати шундан иборатки, айнан унинг ҳукмронлиги даврида Европа

ва Осиё қитъалари илк бор ўзларининг бир геосиёсий майдонда яшаётганликларини ҳис этдилар.

Бу, хусусан, бугун жуда муҳим. Чунки инсоният шуни тушундики, биз ҳаммамиз бир-биримизга чамбарчас боғлиқ, ўзаро алоқадорликда яшар эканмиз, демак, энди янги, уйғун ва хавфсиз дунё тартиботи ўрнатиш учун имконият пайдо бўлди».

*(Ислом Каримов,
Ўзбекистон Республикаси Президенти)*

* * *

«Ўзбек тарихини ўқитиш борасидаги ҳар қандай ёндошув, даставвал Темур ва унинг меросини ўқитиш билан чамбарчас боғлиқдир. Бу масала фақатгина Ўзбекистон учун эмас, балки жаҳон тарихини ўз дас-турининг бир қисми сифатида ўргатувчи барча мамлакатлар учун долзарб мавзудир».

(Сигдем Балим-Хардинг, Буюк Британия)

* * *

«Амир Темур Хуросон пойтахти Ҳиротда катта пештоқлари ва миноралари бўлган Мусалло масжидини қурдирди...

Шоҳрух даврида Мазори шарифда тўртинчи халифа ҳазрат Али мақбараси, Балхда Абу Наср мақбараси ва масжиди, Ҳиротда Боғи зоғон ва Боғи сафед чорбоғлари ва саройлар барпо этилди.

Бобур Қандаҳорда машҳур чилзинани барпо этди. Бу томоша майдони юқори тоғ пойида жойлашган бўлиб, у ердан Арғондобнинг бутун узунаси бўйлаб ажойиб манзара кўз олдимизда намоён бўлади. Бу жой гўзал Фарғона водийсини эслатади.

(Ва яна) Бобур ва унинг яқинлари Кобул шаҳарида кўплаб боғ-роғлар ва саройлар барпо этдилар. Оламоро, Шоҳоро, Оламганж, Боғи Бобур ва бошқалар».

(Г. С. Файрат, Афғонистон)

* * *

«Амир Темур ҳам барча буюк саркардалар каби ўз сипоҳийларининг урушдаги зафар ва машаққатларини

бирга баҳам кураб эди. Улардан қатъий интизом талаб қилар, лекин, майиб бўлиб қолганига қарамай, уларга бош бўлиб жангга кирарди. Ҳеч қачон ўз аскарини ёлғиз қолдирмас эди».

(Люсьен Керэн, Франция)

«Султон Аҳмад жалоир билан Қора Юсуф қорақўюнлу Ироқи араб ва Озарбайжонни олдириб қуйганларидан кейин бой берган ерларни қайтариб олиш учун Туркия ҳокими Боязид I, Миср султони Сайфиддин Барқуқ ҳузурига элчиларни юборди ва у билан яқдил эканлигини маълум қилди.

Ироқ, қорақўюнлулар ва Миср билан Сивас ҳокими Ғозий Бурҳониддин ўртасида ҳам яхши муносабатлар ўрнатилди.

Боязид бу икки саркардани янги иттифоқчилар сифатида сийлади ва Султон Аҳмад жалоирга Кутохияни ва Қора Юсуфга Қайсария билан Оқсаройни берди. Бу эса, ҳодисалар оқимини тезлаштирди. (Шу боис) Султон Аҳмад жалоир билан Қора Юсуф Қорақўюнлуга паноҳ берган Боязид I билан Темур ўртасида хат алмашинув бошланди.

Бу хатлар бахтимизга бизнинг кунларимизгача етиб келди. Бу хатлар XVI асрдаёқ тарихчи олим Фаридунбек қулига тегди ва у хатларни ўзининг «Миншооти салотин («Султонларнинг ёзишмалари») аталмиш китобига киритди. Шунингдек, бу хатлар эронлик тадқиқотчи олим Абулҳусайн Навоий тарафидан тартиб берилган «Эрон тарихий ҳужжатлари ва хатлари» деб аталган мажмуада ҳам тилга олинган».

(Ш. Ф. Фарзалиев, Озарбайжон)

* * *

«Амир Темурнинг 1402 йилда Анқара ёнида эришган ғалабаси нафақат Осиё тарихидагина улкан аҳамиятга эга, балки Амир Темур беихтиёр иккинчи марта Европа халқларига холис хизмат кўрсатди».

(А. Ю. Якубовский, Россия)

* * *

Мусулмон олимлари асарларида Амир Темурнинг бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил образи

мавжуд. Биринчиси — гуё Амир Темур атрофидагиларга қўрқув ва даҳшат соладиган бераҳм, қаттиққўл ҳукмдор ва саркарда. У ўз мақсадига эришишда ҳар қандай имкониятни, бу унга қанча қимматга тушса ҳам, қўлдан бой бермайди. Ўз қўли остидагилар ҳаёти-ни яхшилаш, мазмунли ва қизиқарли қилиш ҳақида ташвиш чекмайди, зеро, унинг тасаввурида ҳаёт — бу омад, меҳнат ва доимий курашдир.

Иккинчи томондан, ақл-фаросатли, адолатли ҳукмдор. У ёмонлик ва ахлоқсизликни кўришга кузи йўқ. Чексиз ҳарбий талант соҳибидир.

Биринчи образ кўпроқ араб ва форс тилларидаги манбаларда кенг тарқалган».

(Муҳаммад ас-Саид Жамолиддин, Миср)

* * *

«Амир Темурга теран ақл-фаросат, зийраклик ва ўткир идрок хос бўлиб, бу сифатлар дипломат шахсининг энг муҳим жиҳатини ва асосини ташкил этади.

Ҳозирги замон дипломатиясида Амир Темур дипломатиясининг услуб ва усулларида кенг фойдаланилмоқда».

(Фатхи ал-Гувайли, Миср)

* * *

«Амир Темур ва Мин сулоласи орасидаги илк алоқаларнинг ўрнатилиши ҳар икки давлатнинг сиёсий ва иқтисодий тараққиёти натижасидир».

(Луи Зенгин, Хитой)

* * *

«Дўстлик ҳам унга (Амир Темурга) ҳузур бағишларди. Ёқимтойлиги туфайли кўп дўстлар орттирди, уларни сақлай билди, уларга дўст ҳисобланишдан ор қилмади. Зеро Амир Темур дўстликка фақат дўстлик билан жавоб бериш мумкинлигини яхши билар эди».

(Л. Лангз)

* * *

«Ҳарбий қўмондонга бериладиган энг холис баҳо — унинг жангларда эришган ғалабасидир. Шу нуқтаи назардан Темур тарихдаги буюк саркардалар орасида

алоҳида ажралиб турали... Темур барча давр буюк ҳарбий қумондонлари орасида алоҳида ўрин эгаллайди...

Темур ҳарбий санъат устаси ҳам бўлган. У Тўхта-мишхонни енгиб, Олтин ўрдани забт этиш учун унчалик меҳмондўст бўлмаган шимолий чўллар ичкарисига кириб борди. Масалан, мўғул қўшинига қарши жангда Тош кўприкни қуршаб олиш учун оз сонли қўшин қолдирди-да, асосий кучларни душманнинг уч тарафига жойлаштирди. Мўғуллар ўраб олинибман ва кўп сонли эканлар, деб уйлаши учун тунда жуда кўп олов ёқтирди.

Темур улкан стратег сезгисига ҳам эга бўлган. У фойдали ҳамкорлик қилишнинг аҳамиятини ҳам тушунган... У ўз ҳарбий фаолиятининг бошланишида катта ҳарбий куч тепасида турган Туглуқ Темурхон билан ўта нозик иттифоқ тузди. Бу Темурга ўз ихтиёридаги ерларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга имкон берди... Стратегияда Темур маҳоратини кўрсатувчи яна бир жиҳат, олдига қўйган мақсадига жангсиз эришиш маҳоратидир. Масалан, Қарши деворини ўзи шахсан бориб кўриб келгач, ўз бўлинмасини бошлаб бориб қалъани ичкари томондан қўлга киритди...

Темурда жанг пайтида, энг зарур пайтда, керакли жойда пайдо бўла олишдай ажойиб хусусият мавжуд эди. Бу унга душмани унинг асл мақсадини уқиб олишга улгурмасдан ўз вақтида тўғри қарор қабул қилиш имконини берарди. Бунинг устига унинг жанг майдонида шахсан иштирок этиши энг оғир дамларда жангчиларини маълум бўлиб қолган мағлубиятдан кўпинча қутқариб ҳам қолган...

Унинг шахсий жасорати ҳам афсонавийдир. Темурнинг жангларда кўрсатган жасорати унинг дўстлари ва душманлари орасида катта обрў қозонишига олиб келган. Унинг куч-қудрати ва чидамлилиги ҳам кишини лол қолдиради».

(Ричард Нельсон, АҚШ)

* * *

«Амир Темур амалга оширган буюк ишлардан бири — эркин ва цивилизациялик институт сифатидаги давлатчилик ғоясини асослаш ва уни ҳимоя қилиш бўлган.

(Сатиш Чандра, Ҳиндистон)

САВОЛЛАР ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Амир Темурни жаҳонга машҳур қилган нарсани нима?
2. Амир Темурнинг хорижий мамлакатларда олиб борган бунёдкорлик фаолияти ҳақида кимларнинг фикрини биласиз?
3. Америка ҳарбий мутахассисининг Амир Темурнинг ҳарбий салоҳияти ҳақида айтган гаплари ҳақида сузлаб беринг.

Э с л а т м а: Ўн олтинчи дарсда келтирилган фикрлар 1994 йил 24 октябрда Тошкентда ўтказилган «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция материалларидан олинди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Б и р и н ч и д а р с: Амир Темурнинг наслу насаби, ишлари, хориқ одатлари	5
И к к и н ч и д а р с: Чигатой улусининг таъсис этилиши, унинг таркибига кирган мамлакатлар, улуснинг XIII аср- нинг биринчи ярмидаги тарихи	12
У ч и н ч и д а р с: Чигатой улусининг XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг биринчи ярмидаги тарихи	16
Т ў р т и н ч и д а р с: Чигатой улусининг XIV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи	23
Б е ш и н ч и д а р с: Мовароуннаҳрнинг иккинчи бор мўғуллар асоратига тушиб қолиши	30
О л т и н ч и д а р с: Амир Темур эл-юрт халоскори	33
Е т т и н ч и д а р с: Сарбадорлар қўзғолони	39
С а к к и з и н ч и д а р с: Амир Ҳусайн билан Темурбек уртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашуви	44
Т ў қ қ и з и н ч и д а р с: Амир Темур давлати	49
Ў н и н ч и д а р с: Амир Темурнинг ҳарбий юришлари. Улардан қўзланган мақсад. Урушларнинг натижалари	56
Ў н б и р и н ч и д а р с: Амир Темур — буюк бунёдкор	62
Ў н и к к и н ч и д а р с: Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси	68
Ў н у ч и н ч и д а р с: Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати	74
Ў н т ў р т и н ч и д а р с: Амир Темур танбеҳлари	80
Ў н б е ш и н ч и д а р с: Амир Темурни яхши ўрганайлик ...	84
Ў н о л т и н ч и д а р с: Шон-шуҳрати жаҳонга ёйилган ин- сон	89

БҮРИБОЙ АҲМЕДОВ

АМИР ТЕМУР ДАРСЛАРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 2000

Муҳаррир *З. Мирзоҳакимова*
Бадий муҳаррир *М. Аъзамов*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусахҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 25.01.2000 й. Босишга рухсат этилди
24.03.2000 й. Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табоғи 5,04. Нашриёт ҳисоб табоғи 4,99. Алади 5000
нусха. Буюртма №69. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41